वैयाकरणभूषणसारः

१५४

२४ पत्राणि

नं. ९५४
६

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...मानाइ...

वै॰ भू॰
१

1

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्वि
वर्त्तते १ अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् २ पा
णिन्यादिमुनीन्प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधं द्वैतध्वान्तनिवारणं दिफलिकां प्रभाव वाग्देवताम्
ढुण्ढिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ३
आरिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षि
तं प्रतिजानीते । फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते १ ।
उद्धृत इत्यत्रास्माभिरिति शेषः भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्यनेन शब्दकौस्तुभो भाष्यार्थनामाधुनि
कोपज्ञेहितत्वनिरासाय अस्य ग्रन्थस्याधुनिकोपज्ञेहितत्वे सारतापन्नो पाणिनीया
नामनुपादेयतापत्तेः तत्र निर्णीत इत्यस्य क्रिरितोऽप्यधिकजिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितु
म् १ । प्रतिज्ञातमाह फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशे
षणम् २ । धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः फलं विक्लित्त्यादि व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्य
त्वेनाभिधीयमाना क्रिया । उक्तं च वाक्यपदीये यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्र
मरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इति १ न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः पचति पाकः करोति कृतिरि
त्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् तथा च क्रियान्त
राकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपं साध्यत्वम् तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् एतदेवाशयः सत्त्वभूतो भा
वश्च तिङ्पदैरभिधीयत इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् अयं च व्यापारः फलाव्यवधानेनापनु
कूलत्वादिनानारूपेण वाच्यः पचतीत्यादौ तत्तत्कारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न च नानार्थ
तापत्तिः तत्तादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् आख्याते क्रियै

अपि श्रयणाद्यधःश्रयणान्तव्यापारकलापविषयकबुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वं अधिश्रयणत्व
फूत्कारत्वादीनामनुगतमेकं धर्मः अतो न नानार्थतापत्त्यादेः

कर्त्रवस्थायामवच्छेदकं वृद्धिविशेषेऽवमादायैव ऽकं वा कारपदीये गुणाभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्म
नाम्। बुद्ध्याप्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते १ धात्वर्थं निरूपयति ३ र्थमाह आश्रयेविति फलाश्रये
व्यापाराश्रये चेत्यर्थः। फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्ता तत्र फलव्यापारयोर्धात्वलभ्यत्वान्न तिङः स्तदेशे
शक्तिरयलभ्यत्वात् शाक्यतावच्छेदकं वाच्यमपवे तत्र कृतिविशेषरूपमिति तु तद्वर्थनिर्णये वक्ष्यते ननु यो
गाख्यातार्थत्वे किं मानं प्रतीतेर्लक्षणयापि तेषामत्वयमात्रपराजद्रासम्भवादिति चेन्न अत्रोच्यते लः कर्मणि
च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रमेव मानम् अत्र हि चकारात्कर्तरि कृदिति सूत्रोक्तं कर्तरीत्यनुवर्त्यते बोधक
तारूपातिवादिशक्तिः तस्या निर्वचन कल्पनेऽलकारेभ्य कस्य लकाराः कर्मणि कर्तरि चानेन विधीयन्ते
तकारविसर्गादिनिष्ठा कर्मकरणादिबोधकशक्तिर्माद्यायशसादिविधानवत् न च सूत्रे कर्त्रे कर्म
पदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे। तथा च कर्तृत्वे कृतिः कर्मत्वं च फलमेवार्थो स्त्विति शङ्क्यम् फलव्यापारयोर्धात्व
लभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनायोगात् प्रत्ययार्थानां तदीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्
च लकारविधिः स्यादिति चेन्न हि कृतामपि कर्त्रकर्मादिवाचित्वं न सिध्येत् कर्तरि कृदिति च लः कर्मणी
त्यनेनैकवाक्यतयोगत्वेनेमम् अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातानामपि कर्त्रेवाचित्वमस्तु भावनायाम्
चाक्षेपेणाकृतादिवत्प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वमास्तु तथा सति प्राधान्यं न स्यादिति चेन्न ह्रेमानेयत्वाद्यथा वा
क्षेपित्वयुक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः पचतीत्यादौ भावनाया विवरणदर्शनादिति चेन्न पाकानुकूलव्यापा
रवान् कर्तापि विवरणविषयता विशेषात् न च कर्त्रे विवरणेऽन्वययोर्थविवरणं पाकेकरोतीत्यादाव
प्यर्थकर्मत्वविवरणवदितरेतरं द्वन्द्वे साहित्यांशविवरणवद्वा न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् भावना
यामपि तुल्यत्वात् किञ्च पचति देवदत्त इत्यत्राभेदान्वयदर्शनात्कर्त्रर्वाच्यत्वमावश्यकम् एकादेव
दत्त इतिवत् न चाभेदबोधे समानविभक्तिमत्त्वं नियामकं न चात्रनास्तीति वाच्यम् सोमेन यजेतेत्यो

...दीनामित्यर्थः
...कर्मणि कृदित्यादिस
...मेव तु जादीनां कर्मेवा
...चित्वेमानमनश्राह कर्म
...ति तन्त्याद्देवकर्तरि
...तु वर्जने तत्र कर्तृप
...धर्मवाचित्वेऽत्राप
...धर्मवाचित्वे तत्र धर्मि
...वाचित्वेऽत्राधिधर्मि
...वाचित्वे समानमिति
...तुल्ययो गते
योग ५
...पदार्थः ३

मीमांसकनये कल्पै
वधात्वर्थत्वात् =

तस्या ५
ह्यव

वै. भू.
२

पचति देवदत्त इत्यादौ

कं पचति राजपुरुष इत्यादावप्यभेदबोधानापत्तेः न च लक्षणया कर्त्रादिलक्षकत्वात्सामानाधिकरण्यं पिङ्गा-
क्ष्यादि यौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वानापत्तेः एवं वैश्वदेवीत्यादितद्धितानामपि अनेकमत्वर्थपदार्थ-
साम्यदेवतेयमनुशासनेनापि विधिः [illegible] लीयस्या विश्वेदेवा देवता अस्या इति विग्रहदर्शनात् प्राधान्येन षष्ठ्यर्थ-
एवानुशासनलाभात् तथा चारुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये द्रव्यानुक्तेरारुण्य-
स्य स्ववाच्यौपाधिद्रव्य एवान्वयप्रतिपादकारुण्याधिकरणोच्छेदापत्तिः द्रव्यवाचकत्वसाधकस्य तद्युक्तेः
सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण हरिवैयाकरणभूषणे तिङ इति बोधक-
त्वम् [illegible] इत्यभिप्रेत्येदम् पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति फलेत्यादि विक्लित्यादि फ-
लम् इति तिङर्थः कर्तृकर्मसङ्ख्याकालाः तत्र कर्तृकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणे सङ्ख्या कर्तृप्रत्यये
कर्तरि कर्मप्रत्यये कर्मणि समानप्रत्ययोपात्तत्वात् तथा चाख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातज-
न्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः नैयायिकादीनामाख्यातार्थसङ्ख्यायाः प्र-
थमान्तार्थ एवान्वयात् आख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारण-
भावो वाच्यः सोऽपि च [illegible] देवदत्तो [illegible] चन्द्र इव [illegible] कार्ययोराख्यातार्थेनान्वयादि
[illegible] विशेषणत्वं [illegible] इति तन्मते गौरवम् इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति सूचयितुं भूषणे का-
लस्तु व्यापारे विशेषणम् तथाहि वर्तमाने लडित्यधिकाराद्धातोरिति लब्धम् तच्च धात्वर्थे वर्तमान्या
धात्वर्थव्यापारमेव [illegible] प्रतीतिर्न चैव तदन्वयः न च सङ्ख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः अतीतभा-
वनाके कर्तरि पचतीत्यापत्तेः [illegible] पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्ते-
श्च नापि फलेन तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेश्च पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधे-
यम् [illegible] तानजीकृतकलेवरस्य [illegible] पचतीति प्रयोगापत्तिः परयत्नस्या-

द्रव्यवाचित्वानापत्ते

[illegible] प्रथमान्तपदज[illegible]

२

ष्टानादृष्टयोगात् किञ्चिद्विशेषाद्विनावगतेष्टोपायत्वनिवृत्तिशक्त्यभावात्फलं न जायत इति लोकप्रतीतिविरुद्धत्वात्
एवं च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं त
थापि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तभाष्यादिसूत्रस्य क्रियाप्राधान्यबोधकस्य आख्या
तार्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते अपि चाख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समसमभेदान्वयात्सप्र
मानस्य प्राधान्यापत्तिः तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धा
वनक्रियाविशेष्यस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः नैवं प्रथमसामानाधिकरण्याद्धतस्य धावत्यत्र मृगं=
सत्त्वे ; एवमपि द्वितीयापादकोऽस्त्वेव पश्यपश्य गच्छत्यादिवाक्यस्यैवासम्भवापत्तेः न च पश्येत्यत्र तमिति
कर्माध्याहार्यं वाक्यभेदप्रसङ्गात् मृगकर्तृधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपाद
यिषितत्वात् अध्याहारे गौरवापत्तेश्च एवं च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमि
ति नियामिकोऽनादरणीयम् किन्त्वाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्न
विषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः भावनाप्रकारकबोधं प्रति तत्कृज्जन्योपस्थितिविवक्षितार्थ
भावनोपस्थितिर्विहेतुः पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यत्र रोधादिति दिक् इत्थं च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका
पाकानुकूला भावना पचतीत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः देवदत्तादिपदस
योगे वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः चैत्रेण शपतीत्यत्रापि चैत्राभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्या
पार इति बोधः स च व्यापारः प्रतियोग्यन्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् अत एव तस्यासत्त्वान्न शपति
तदस्यायेन हः तत्राविविलेनस्तूयनीतिप्रयोगः देवदत्तो जानातीत्यत्र च देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनु
कूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः स चात्र तत्राश्रयतैवेति रीत्योह्यम् ननु आख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वेन प
चनीयत्वेनोभयबोधापत्तिः कर्ममात्रबोधवत्कर्तृमात्रबोधापत्तिः कर्तृमात्रबोधवत्कर्ममात्रस्यापि बो
धापत्तिरित्यत आख्यातार्थग्राहकमाह । फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यकश्चिणादयः । व्यापारे शप्श्नमाद्या
स्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम् ॥ ३ ॥ तङादयः फलाश्रयान्वयं द्योतयन्ति फलान्वय्याश्रयस्य कर्मत्वान्नद्यो

वै. भू.
२

१

3

तकाः कर्मद्योतकाः व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वात् द्योतकाः कर्मद्योतकाः इति समुदायार्थः द्योतयन्ति नाम्नः अर्थमा
श्रयन्ति ३। नन्वेवं कर्मादेर्मुनां रसः स्यादो चिसंख्या द्योपच्यतेओदनः स्वयमेवेत्यादौ व्यभिचारः कर्मणः
कर्तृत्वविवक्षायां कर्तृत्वं कारकत्वे सति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदे चिण्वदिटामति
देशाद्यगादिसत्वेपि कर्तृरेव बोधाद्व्यापारस्य वाश्रयान्वयाच्च प्रबोधोपि न स्यादुपपत्तेः कर्तरि लकुञ्ज्ञस्य दीयज
नेचिण् चिणोल्लुगिति तस्य लुगिति साधनादिमाशङ्क्याह। उत्सर्गोयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् न
स्यादयो चितत्वेनेयं द्योतकत्वं यथागमम् ४। कर्मकर्तृविषयादौ पच्यतेओदनः स्वयमेवेत्यादावभिद्योतकोदन
भिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः कर्मादिमात्रादिपदग्राह्यम् अत्र सामान्यविशेषतात्पर्ये क
एकत्वावच्छेद विषयकत्वानानुकूलः कर्मभिन्नाश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः यथोचितमिति सकर्मक
धातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयचिण्यगादिकर्मद्योतकमिति भावः ४। यद्वा कर्मवत्कर
ह्मयायेनसोपपत्तिकवा कार्याश्रयपव्यर्थफलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञा नेधात्वे व्यापारवाचित्वे लकारार्थत्वेभा
वनायाश्च वाच्यत्वं स्यात् ततः प्राभाकराणां तन्निराकरणाय स्यापयति। व्यापाराभावनासे वोत्पादनासेव च क्रिया क
ज्ञो कर्मकर्तापन्नेर्नेदिप्रत्ययोर्ध्वे इष्यते ५। पचतिपाकमुत्पादयति पाकानुकूलाभावनानाह यदुत्पादनेति
विवरणादि ध्रियमाणस्यापि तद्वाचकत्वेति भावः व्यापारपदं स्फुत्काराद्दीनामपत्ता नामपि स्फुत्कारत्वादि
रूपेणवाच्यता धृनयितव्यत्वस्य अतएव पचतीत्यत्राधः सन्तापनत्वस्फुत्कारत्व चुल्लुपरिधारणत्वयत्नत्वा
दिभिर्बोधः सर्वसिद्धः नैवेवमेवा शक्यता वच्छेदकत्वे गौरवापत्त्याकृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमित्यथो
गन्धनिजाभासीमांसा रोचव्यापारत्वादिप्रकारक बोधोलक्षणयेतिनेष्या यिकरीतिः साधीयशक्यतावच्छे
दकत्वस्यापि लद्यतावच्छेदकत्ववक्तृरूलिसम्भवात् नयोर्वैषम्ये बीजाभावात् नचपचतिपाकंकरो
तीतियत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्नएवाख्यातार्थ इति वाच्यम् रथोगमनं करोतीति बीजादिनाङ्कुरः
कृत इति दर्शनात्कृञोयत्नार्थकतायाअसिद्धेरिति किञ्च भावनायाश्च वाच्यत्वे घटोभावयतीत्यत्रेव घटो भ
वतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् नचात्र घटस्य कर्तृत्वेनतत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्नद्वितीयेति वाच्यम् अनुग

याव शक्यत्वे २

परत्वापत्त्वा
नमानो रवेत्यकु
क्ति

उत्पत्तिरूपफला
श्रयत्वस्योभया
त्रवस्यत्वात्

२

तत्कर्तृत्वस्य तन्मतेऽदेवंचत्वेन तद्वृक्षस्य कर्तृत्वात् कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा तद्दावभा
वात् धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् अपि च भावनाया अवाच्यत्वेऽधा
तूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागउच्छिन्नः स्यात् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य व्या
पारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य वा भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि अयत्नमत्वे तत्त्वमिति चे
त् एकस्मिन्नेवार्थभेदेनाकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति अयं भावः व्यापारवाच्य
त्व एव फलमात्रमर्थ इति फलितम् तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् तथा
च यतीत्यत्र तद्वदिव फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्याङ्गीकरेति तु
याच न हि यत्नेऽस्य फलस्थानीयत्वे वेति विशेषः कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्म
कतैव स्यादिति भावः अथवा व्यापारोभावनेत्यदैन्न व्यापारस्य वाच्यत्वे साधकत्वाश्रयस्यापि तत्स्या
धयन्ने स्यायिकाभ्युपगन्तजानाति कृञादेः केवलयत्नयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वे दूषयति कृञ इति
अयं भावः फलाश्रयस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वा
दिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः न च कृञादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैय्यायिकोक्तं युक्तम् व्यव
हारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् नहि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं शक्य
कर्तुम् एवं च न द्वितीयत्नं अन्वययत्नमात्रमित्यर्थः ५। अतएवाह किं न स्यादितमेवातः कर्मवत्त्वादयमा
घयि कर्मकर्तर्यनाप्यात्तस्मवेन्न ह्मशोरिव ६। उत्पादनेऽनुकूलत्वे तु रूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः
फलस्यावाच्यत्वे दूषणान्तरमाह अतएवेत्यादि यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यतेऽतः कर्मवत्स्यादिति यदे
वकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रेण लक्ष्यते अयमर्थः यत एव न स्यादात्मनेपदं [illegible] अतश्चो
दनः स्वयमेवेति वा क्रियते चरः स्वयमेवेति यगात्मनेपदे उपपद्येते अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभा
वात् न स्यात् हरिवत् यथा हरण नेत्यदः स्वयमेवेति न दर्शनस्य हृतादि [illegible] त्वान्न यायत्नस्यापीति
[illegible] नापत्तेरिति ६। ननेवं कृञादेरिव जानात्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफल

सकर्मकत्व

न हि यत्नोऽस्य

सकर्मकः

धातुना

धात्वर्थः

मेताः

फलस्य: वेदः

वै.भू.
५

धात्वर्थत्वमात्रस्यकम् अन्यथा सकर्मकतानापत्तेः तथा च स्नापते घटः स्वयमेवेति किं न स्यात् एवं ग्रामो
गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह । निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते न त्वप्राप्ये क
र्मणीति सिद्धान्तोदितमवस्थितः ७ । ईप्सितं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति तत्राद्ययोः कर्मवद्भावो
नान्त्ये प्राप्यत्वं च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यत्वमिति सूत्रार्थं निर्णेष्यते तत्राद्यं घटः केनचिद्दृष्टो ग्रा
मो यं केनचिद्गच्छतीति प्राप्यकर्मदर्शनेनावगन्तव्यम् घटं करोतीति निर्वर्त्यं सोमं सुनोतीति विकार्यं च तत्रा
द्यं प्राप्यमिति न तत्प्राप्यम् तथा च घटादेः प्राप्यत्वे प्राप्यकर्मत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः धात्वर्थफल
वाचकत्वे गमिजिगमिष्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वे एकक्रियापर
त्वपूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वाद्युक्तेः स्पन्दाद्वयस्याभिन्नत्वमपि वदन्ति तस्मादाव्यपकं स
कर्मकाणां फलवाचकत्वं अकर्मकाणां तु तन्निर्विवादमेव प्रसक्त्या यामित्याद्यनुशासनाच्च अत एव द्व्यर्थः
पचिरिति भाष्यं सङ्गच्छत इति दिक् ७ । एवं सिद्धान्ते फलव्यापारयोर्वाच्यत्वं किंत्वाख्यातं वाच्येव साभा
वनातन्यातोः प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यमिति न्यायविरु
द्धत्वात् तदागमे द्विष्यपत्तरतिन्याय विरुद्धत्वाच्च एवं च स्वयुक्त्याख्यानार्थव्यापारमधिकरणफलवाच
कत्वं सकर्मकत्वे आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वं च कर्तृत्वं वाच्यमित्यादि तदन्ते मीमांसकमतं प्रस्ताह । त
स्मात् करोतिर्धातोः स्याद्व्याख्यानेन तत्त्वसौ तिङाम् पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ८ । तस्मात् अ
भिप्रायस्य हेतोः स चेत्स्यफलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनेनापि ... प्रतीत्यापत्तिः संयोगाश्रयत्वात् फला
त्मादृष्टायां व्यापारसम्बन्धे पाको भवतीत्यनापत्तिः व्यापारविगमे फलसम्बन्धे पाको विक्लित्त्यापत्तिश्च य
त्नभावग्रहस्य च स्वत्वजादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वादनुपपत्तिरिति तन्न कर्त्राख्यातवत्कर्तरि कृदित्यतथ
वत्तेर्द्विधानत्वाभ्यां विधायकानुप्रासेनवेष्ट्यपापमेस्त्वडाबाद्विरोधाय नेहस्य अन्यव्यापारोपि धात्वर्थ इत्य
भ्युपेयमिति चेन्न हि धात्वत्र एवं सकलव्यापारलाभसम्भवेनाख्यातस्य स्वयं तु शक्तिकल्पने गौरवमिति
पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमात्मा करोतिर्धातोरेवं विवरणं व्याख्याने अतस्तदपि नाख्यातार्थ

भावतिङि त्वप्रययातां धात्वर्थानुवादकत्वाप्रयोगमाधुनामार्थकत्वमिति शेषः

(left margin) शब्दवत्स्यत्वभावेन ... फको भवतीत्यापा ... कानुकूलव्यापारोभवतीत्यर्थात् = ४ क्रियानुकूलव्यापारार्थकत्वजनकविधानत्वाभे =

(right margin) फलव्यापारयोः धातुत्वं ... कर्तृयदाख्याते = ४
क्रियते पापत्वेऽस्य =

यत्नेनेतिप्रत्ययार्थत्वेनान्वयाभावेन योः संबन्धसामान्यप्रतियोगित्वे योः क्रियाकारकभावरूपसंबन्धविशेषेणान्वयेन साध्यत्वे
स्थितिव्यापारलक्षणत्वात् कर्तृत्वाभावादितिकारिकार्थः

लुडर्थनिर्णये क्रियान्वयित्वमेवहि कारकान्वयितावच्छेदकमिति =

अरुणयैकहायन्यादौ ... क्रियायामन्वयसंभवात् ... इतिप्रकृत्यधिकरणे ... तिप्रादितम् =

त्वे साध्यकृतमितिभावः मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरन्नन्यमतं दूषयति नत्वित्यादिना नासौ निर्ज्ञातव्याख्यानं
पक्षकत्वानिभ्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः अयंभावः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थप्राधान्य
मित्यस्य हि विशेष्यत्वं तथा प्रकृत्यर्थस्य कारकत्वोपस्थितेर्द्वन्द्वप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुरिति कार्यकारण
भावः फलितः तथा च पक्तुं वा निभ्य प्रपाकः कर्मकारकं कृत्वन्तप्रत्ययार्थं कर्मकारकत्वयोग्यतावच्छि
रलोरीत्यावच्छमाणस्य संख्यायाचान्वयासम्भवः इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्येव वा भावे प्राधान्य
बोधक उक्तकार्यकारणभावः न च सम्बन्धमात्रस्य कृत्वन्यसाधारणधर्मभावयोः तदेकांशानिवेशे तन्मा
पाने स्यानवाद्यतइतिभट्टपादोक्तरीत्या सम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयः सम्भवः योग्यताविरहा
त् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तन्त्रत्वात् क्रियान्वयित्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति वक्ष्यति
तदेतदाविष्कर्तुं विवरणे धात्वर्थकृत्वव्यर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति कृत्वाभ्याकृमिति वस्तुतः
प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य यः प्रधानं सप्रत्ययार्थ एवेति वा यः प्रत्ययार्थः सप्रधानमेवेति वा नार्थः प्र
जा अश्वा छागी इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः औपगवादेर्नापत्तेश्च किं तु तत्संज्ञा विशे
ष्यत्वादिना बोधस्तु तथात्वं नतूपपात् अत एव वैय्याकरणानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः लक्षण
यामालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकारकएवबोधो नैय्यायिकादीनाम् लटः कर्मत्वमित्यादौ विषय
र्ययेणापि कुत्सितानां नैय्यायिकनव्यादीनां बोधो नतद्युक्तिरहितानामन्येषां तेषां ताविराकाङ्क्षमेवेत्या
दिके सङ्गच्छते अतएव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान् पाणिनिः प्रधान
प्रत्ययार्थ इति वचनेन कार्यतदर्थबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्धुपपत्तौ सा दिस्त्वादिनि हितदर्थः एवं सत्यवि
नियामकापेक्षणेच भाववप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव गृह्णातामिति सुधीभिरूह्यम् तदागमे हीति
न्यायोविवरणं चातिव्याप्तमित्याह किं कृतं पक्कमिति कृजो विवरणं प्रतीतिसिद्धं पक्कमित्यत्रापि त
त्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः नन्वस्तु तिङ्ग्रहणे कृतामपि भावनावाचित्वमत आह अपीति तथा
चोभयसाधारण्येन तन्मतीनेरुभयसाधारण्योपात्तेरवाचकत्वमिति भावः भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वान्मा

तथा

निरुक्त

देवदत्तेनपचितं पक्वं देवदत्तकर्तृकपाकजन्यफलशालि तण्डुलम्

वै. भू.
५
5

व्यापारसंघात्वपक्षे

धात्वर्थत्वमिति दिक् सम्यक् ॥८॥ साधकान्तरमाह किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि रहेहि कर्त्रपि किंच क्रिया
वाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥९॥ कार्यमित्यत्र ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् पचनीयमित्यादौ चानीय
र् आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादि णिनिः करणोपपदे कर्त्तरि एतेन क्रियायोगमन्तरेणासत्त्वमहा
र्थतां बोधयन्ति विना क्रियाकारकत्वासम्बन्धेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसम्भवात् न च गम्यमानक्रिया
मादाय कारकयोगः स्यादित्याशङ्क्य इति निर्युक्ता आख्यातेपि तथात्वापत्तेः तत्रापि भावनायां वा सत्त्वात् सिद्धा
पत्तेः अथ तिङः सङ्ख्यान्वयाद्बोधात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति तेनान्वेषणाद्वान्तार्यो प्रत्ययः स्यादिति
मैवं तर्हि सङ्ख्यान्वयोपपत्तेः आख्यातेपि कर्त्रोर्वाच्यः स्यात् पक्त्वा निमादि कालकारकान्वयान्वबोधा
द्भावनायामपि तस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः अपि च देवदत्तस्य समुच्चयः तथा हि नवे भिन्नो न त्वभिन्नः द
धिपाकानेन हरि ज्ञातः इत्यादौ कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासो न स्यात् गुरुषो रज्जो भार्या देवदत्त
स्येत्यादिवदसामर्थ्यात् न चाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यं दध्योदनः गुडधाना इत्यादिवत् अन्न
याद्यन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासो न स्यादिति वाच्यम् तत्र विध्यानर्थक्यापत्त्या तथास्वी
कारेपि हरि कृतमिति साक्षादन्वयेनोपपद्यमानस्य कर्तृकरणमित्यस्यातिप्रसङ्गे परार्थत्वे पे
हेत्वयोगात् न चैकस्याः क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति वाच्यम् अस्य यस्य चारत्यादेरसमर्थसमा
सत्वापत्तेः रम्यापत्तेः कृतस्सर्वैस्मिन्निकयेनत्र कृतः स वस्तिक त्वापत्तेः अन्यथा समर्थसमासोपि
विधायकाभावान्न स्यादिति बोध्यम् किञ्च भावनायाः कर्तृत्वे भावयति वरेति वचनं निःसुदमित्यपि
स्यात् धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् न चाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्न तत्पाकर्मसंज्ञा
याबाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र वि
ष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ तृतीयानापत्तेः ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यपि न स्यात् गत्यर्थकर्मणि
द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति गत्यर्थकर्मणि चतुर्थीविधानात् एतेन णिजन्ते आख्यातार्थउभयम
तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृत्वमव्याहतम् किं च तस्मिन्प्रयोगे यद्याख्यातस्यापि स्यादावश्यकत्वेना

त्यादौ विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तेः ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेश्च तथा च ग्राममाययगमयति विष्णुमित्रं देवदत्त इत्यत्र

मीमांसकमते
मीमांसकमते
भाट्टनामते

धात्वर्थदौर्बल्य
धात्वर्थत्वं न
समर्थसमासत
त्वात्

हानिः=

न चान्नमपामरवि
धायकाभावः स
ह सूपेन सस्सत्वा
त्

अयोग्यत्वे योजकं
व्यापारस्य

ख्यातमन्ये देवदत्तः पक्तेत्यादौ देवदत्तस्याकर्तृतापत्तेरिति दिक् संज्ञान्तरपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नु
क्तार्थं स्पष्टो भविष्यतीति निरस्यति किं चेति धातुसंज्ञाविधायकं भूवादयो धातव इति सूत्रम् तत्र भू
श्च वाश्चेति द्वन्द्वः आदिशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते अत्र प्रकारवाचिनोरेकशेषः तेन भ्वादयो वादयश्चेति बहुव्रीहिः
तथा च भूप्रभृतयो वासदृशाश्च ये ते धातवः तत्र क्रियावाचकत्वेन तथा च क्रियावाचकत्वे सति गण
पठितत्वं पर्यवसन्नम् अत्र क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्जनादिरूपक्रियावाचकैः हिरुक्नानेत्यादावति
व्याप्तिरिति गणपठितत्वमुक्तम् ९। तावन्मात्रोक्तौ चाह सर्वनामास्वयादीनां यावादीनां च संग्रहः नहि
तत्रावमात्रे गणयुक्तमित्याकरे स्फुटम् १०। गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामादयो धातवः स्युरिति यावत् तस्मा
त् तथा च याः पश्य सीत्यादावातो धातोरित्याकारलोपापत्तिः ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यैव ग्रहणमिति सर्वनाम्नो ग्रहणं न स्यात् तस्मात् आह देश्यादौ चात्र पर्यवसाने सति संग्रहः तत्
हृत्वा सैव गणोऽपि पाठेनिर्णीयते सम्भवात् तथा च दिकल्पार्थकौ वा तौ तिप्रयोगः स्यादित्यादिभावः नच
गतिगत्यनाद्यर्थनिर्दिष्टो नियामकः तस्यार्थानादेशनादिति भाष्यपर्यालोचनया अधुनिकत्वलाभा
त् ११। धात्वर्थत्वं क्रियात्वं वेत्येतत्वं च क्रियार्थता प्रसक्त्यन्यसंश्रयः स्यादिति स्यादन्योन्याश्रयम् यदि क्रि
यात्वं धात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहे तदर्थवृत्तिवाचकत्व
इति धातुत्वग्रहइत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् यद्यपि नैतदन्योन्याश्रयस्य सम्भवो
ग्रहे वा प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनासंग्रहापत्तेः नचान्यतमत्वं धातुत्वम् भ्वादयश्च प्रत्येकं पर्याप्ता
पत्तेरिमामिमेत्याह भूस्त्विति व्यापारसन्तानः क्रियातद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्षणं च यता
तो धात्वर्थत्वातेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपद्यत इति चेन्न प्रत्ययमध्येऽपि विकल्प
स्यापि विकल्पयतीति प्रयोगानुसाराद्वैयात्वेन कृत्वे न तदर्थकत्वेन चैव्यधिकरणप्रणयनन्तेन
चेतनाति व्याप्तेरिति १२ ननु स्येवधातुत्वेऽव्यक्तिरित्यादौ क्रियाप्रतीतिर्भावादन्यादीनां तद्वाचकानामधा
तुत्वप्रसङ्गस्य तत्राह। अस्त्यादावपि धर्मत्वेनाभावे सैव द्विभावना अप्रयत्नप्रभावान्नसातत्यान्नका

गणपठितत्वमपित्वर्थः ननु सन्नादीन्कल्लोशानः। ग्ग
[illegible] कत्वे सति

धातुत्वे।

नत्वस्तु क्रियावाच
कत्वे सति गणपठित
त्वं क्रियावाचधातुत्वपर्य
वृत्तव्यापारस्वाम्या
स्त्रोऽसमाप्तनेर्ये

त्वे

अस्त्यादौ ।   रा

वै. भू.
६
6

शाने । ११ । अस्त्यादौ अस्ति भवतीत्यादौ धर्म्यंशो धर्मिभागो भावो भाव्यत्वेन विवक्षितो अस्त्येव प्रतीयत एव
अयमर्थः सत्ता गता न वेति प्रश्ने भवतीत्युत्तरे नास्त्युत्पत्तीति प्रयोगे सत्तानुत्पत्तिकत्वानुकूलभावनाप्रती
यत एव उत्पाद्यादिवो धनेत्वस्वतवाय रोहितो लोहितादासीद्भवस्यस्तो भवदित्यादि दर्शनात्
किंच अन्तर्भावनाविरहे तत्प्रतिव्यवस्थानस्यात् तस्मादेव वर्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् क्रिया
भेदाय कालस्त्व संख्या सर्वं सभेदिकेति वाक्यपदीयादिति । नन्वेवमस्तीत्यत्रास्य एकत्वानन्तर्भावः स्यत
आह अन्यत्रेति अस्तीत्यभावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथात्वभावनायाः फलसमा (भावनायाः)
नाधिकरणत्वं तस्य एतत्वे दोष इति भावः नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने [illegible]तो मन्त्र रस्तीति चेत् इष्टापत्ति (पचती कृष्ण इति...)
रामन्त्रविनाशंक[illegible] किं करोतीति प्रश्ने स्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात् एतच्चेतरस्थितं तथा
निस्थिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविषयोपयोगोच्चर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ।१२। नन्वभाव
नायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरिति । फलव्या
पारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ।१३। एकनिष्ठतायां एकमात्रनि
ष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्म
कोऽयमित्यादिः तयोः फलव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः उक्तं च वाक्यपदीये आत्मानमात्मनावि
भर्त्तीति य परिभ्रमणे अन्तर्भावितत्वेन नासौ कर्मणा सकर्मक इति विभ्रदिति तेनेदं धात्वर्थानुकूलो व्याप
रोत्राभिलाष्यत इति भावः तेन कर्मणा सकर्मकत्वं वचन अन्तर्भावात् फलांशेन सामानाधिकरण्यं सत्त्वादि
त्यर्थः आत्मानं जानातीत्यादौ च द्वावात्मानौ शरीरात्मा अन्तरात्मा च तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोतीति ये
न शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति कर्मवत्कर्मणोरिति सूत्रे भाष्यकारीयाभिन्नाधिकरणनिष्ठता
माद्राय सकर्मकत्वमित्यवधेयम् ।१३। नन्वसत्त्वभूतक्रियाया आख्यातवाच्यत्वे पाकः इत्यत्रापि तत्प्रतीत्याप
त्तेरिष्टापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्दे भागाभ्यां
साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ।१४। आख्यातशब्दे [illegible]गो थावती ६

करादिः
अन्तर्भावितकर्मत्व अस्त्यादिः =

तावच्छेदक

न्तादौ भागाभ्यां तिङन्ताभ्याम् प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् एवं तीरुपा
विभागद्वयसत्त्वात् साध्यसाधनरूपता यथोक्तमंशद्वयात् साध्यत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम्
सिद्धत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम् व्रजादिष्वपीति प्रकृत्या साध्यावस्था प्रत्ययेन साधनावस्था इत्यपि वि-
शेषः व्रजाद्युपस्थाप्यलिङ्गसङ्ख्यान्वयिनी कारकान्वयिनी च भाव्याख्यातोत्पन्नत्वान्नैवम् तथापि
कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतेत्यवधेयम् नच व्रजत्वेनथा तन्नान्यतयाऽभिधानेनाभा-
वः ओदनस्य पाक इति कर्मषष्ठ्याः समानत्वात् नचाध्याहृततिङन्तक्रियान्वयात् षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृ-
तीति कृद्योगे एव तद्विधानात् क्तलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति लादेशयोगे षष्ठीनिषे-
धाच्च एवं रीत्या कारकैः पाकः स्याद्यद्यपीष्टमेव एवं फलांशेऽपि भावना सत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते अ-
त एव स्तोकं पचतीतिवत्स्तोकः पाक इत्यपि न प्रयुज्यते १४। एतदेव स्पष्टयति साध्यत्वेन क्रिया तत्र धात्व-
रूपनिबन्धना सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः १५। नच घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधानेना-
नाभावः पाकस्स्तोको भवति नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षोत्थानस्यैव समानत्वात् धात्वर्थस्याप्यन्तस्सम्भव-
स्यैवोक्तत्वात् स्तोकः पाक इत्यनपेक्ष्य तस्माद्धात्वर्थान्वयिस्तोकादिभ्यो द्वितीया घञर्थान्वयेऽप्य-
मात्त्वल्लिङ्गता च लिङ्गसिद्धये घञादेः शक्तिरूपेया एतेन घञादौ नाप्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकु-
क्तोक्तमपास्तम् नच घञन्तशालोपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति वाच्यम् घञन्तात्र प्रथमाः
शक्तितावच्छेदकत्वे गौरवात् कृदनुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् एवं च घञन्तस्यासम-
पेत कृदभिहितत्वे इति भाष्यमते न तद्विरोध इति भावः १५। ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव
पाकस्य न चापि कर्मषष्ठ्यनुसारेण भावनायां वा चान्त्वं सिद्ध्येत् तदेव कृतस्याशङ्कां समाधत्ते। संबो-
धनान्तं कृत्वोर्थाः कारकं प्रथमो वतिः धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् १६ संबोधनान्त-
स्य क्रियायामन्वयः त्वं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ निघातानानुरोधात् समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेश-
इत्यनेन समानवाक्य एव तन्नियमात् उक्तं हि वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम्

साधनता

साधनाभिधा

वै. भू.
८

व्रजानि देवदत्तेति निष्ठानोऽत्र तथास्तीति पचति भवति देवदत्त इत्यादौ त्वस्त्वभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतास
त्वात्स्याद्देवनिष्ठानतः तिङ् तिङ् इति सूत्रपतानि तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात् एकतिङ् वाक्यमिति वद
तो वार्त्तिककाराणामनेपरं न वस्तुतः एकतिङ् विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्येदलोपादौ यथा
करणभूषणेऽस्माभिरुपपादितत्वात् अस्मत्तैर्विभावेऽपि व्यवस्थेयम् कृत्वोऽर्थः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्व
सुजिति क्रियायोगे तस्य साधुत्वोक्तेः क्रियायाभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्म तस्मिन् द्योत्ये इति तदर्थात् कारके
कारके इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् कारकत्वं हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति भाष्यात्
तथा चोक्तिमेवापादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थकारकशब्दान्तु कृत्वा क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्यस्व
रूपम् तेन तत्संक्रियाचेह्नानि रीति विहितः तत्र यत्त्वं सा क्रियाचेदित्युक्तत्वात् धात्वसम्बन्धाधिकारे धा
त्वसंबन्धे प्रत्ययाः इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् असमस्तनञ् समासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधीयो नञित्यर्थः
उत्तरपदार्थान्वयायोग्यः समासविकल्पे न पतेः समस्तत्वात्प्रथमः तत्र हूर्णयोगात् नञा समस्तनञः क्रिया
न्वये मानाभावः ननु पचति न त्वया वा पचथः चैत्रो न पचति बटो न जायत तस्मादेः क्रियायामेव निषेधप्र
तीतेः अतएव विद्यमानेऽपि बटेरेतथाप्रयोगः तथा च बटो नास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते नहि बटो
न जायते नास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमन्तरेणास्ति विशेषः तथा च भूतले न घटः इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्यम् प्रका
रता सम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्प्यत्वात् प्रोक्तनञर्थनिर्णये
वक्ष्यते ६९ तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्यादिरीत्या यम् साधुत्वमेकस्याः स्यात् क्रिययैवावधार्यताम् ॥ ७ ॥
यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रं भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वं व्याख्यानलाभात् षष्ठी चानादर
इति तदपि मसूत्रे इति चकारेणानुवृत्तेस्तथा यादीत्यर्थः साधुत्वमिति तत्स्वरूपं वक्ष्यते क्रिययैवेति अयं भा
वः भूवादिसूत्रादिषु अयं क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात् तत्र तत्र स्वसंकेतितः शक्तिः फलांशे कार्यि
त्वः क्रियतुरति यौगिकः प्रयोगः तथा च संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्तत्वेन बलवत्वाद्भावनात्वेयपद
धुतालभ्यते अतएव सत्ताशब्दप्रावल्यात् इयं तरत्र तराय्यपदितमत्वे चेतयम् तत्व वे देतदुत्तरप

बटो नजायते=

नञर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासंबंधेन धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुः
अत्र प्रथमतो विशेष्यतासंबंधेन धातुजन्यभावनोपस्थितिर्भवति ततोऽभावविशेषकशाब्दबोधो भावनाप्रकारतया भासते यथा बटो
न जायत इत्यत्र बटजननानुकूलव्यापाराभाव इति बोधः ==

ह्यमानत्वाद्विति नवमे निर्णीतम् किंच फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाद्यपि केचित्तथा
भूतानीति तेषां नान्यपरार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेन सर्वैरेव कारकैर्जातमिव भावना
यामेव परस्परनिरपेक्षेणान्वियन्ति नहि मित्रको मित्तकान्तरं याचितुमर्हतीति सत्यस्मिन्नभित्वकरति
न्यायेनापि फलस्यापि भावनायामेवान्वियन्तीति मीमांसकाग्रपि मन्यन्ते एवं च विशेष्यतया कारका
दिप्रकारकबोधप्रतिधात्वर्थजन्यभावनोपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वाद्यत्रापि पक्का
पाचकस्मादौ भावनागुणभूता तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावस्य विरोधात्तस्यामेवान्वयः परस्परवसीयनस्त्या
दिभूषणोपपत्तिरिति केचित् भूतले घटः देवदत्तो वर्यमित्यादावन्वयबोधाकांक्षाविरहो रहर्यन्नान्न
तद्व्यतिरेकेणासाधकत्वाभरणाङ्गः १७। स्वपक्षमुपपादयन्निमाह यद्विपक्षेपि व्यर्थः कारकं च न जा
त्विमन्वेति भजनात् तर्हि चतय्योः स्वहि कल्पना १८ पर्वतो वह्निमानयं मामहानसवत् भूतले
न न्दूरस्मादिप्टान एवमादिष्वनुपपत्तन विरोधेपि यदि साधुत्वमनपायमभ्युपेयते तर्हि चतय्योः
स्वहिकल्पनापि मस्यतामित्यर्थः एवं प्रासनान्नेत्वधितोप्यपि सर्वजरतीयमयुक्तमिति भावः १८। प
वकर्त्रादौ विहितानामिन्यादीनां क्रियवैवान्वय इत्याह अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः
क्रियासंबन्धमेतदुक्तं तत्पदार्थादिषु स्थितम् १९। न विविच्यमानो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गृहीत्वा
नेति यावत् तथा च ग्रामं गन्तृत्वं त्वप्रत्ययार्थगुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्मभिः संबध्यते नान्य
कृत षष्ठी कारमित्यत्रापि गुणभूतेत्यादिविधिरित्यर्थः नचवृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तत्रावगत
भावनापदार्थैकदेशे कथं तत्रान्वय इति वाच्यं नित्यसापेक्षत्वेनैकदेशेऽपि रचनस्य गुरुकुले चैत्रस्य
नेत्रस्यादाविवान्वयाभ्युपगमात् एवं भोक्तृपाकः भक्तापाकस्त्वपत्रापि द्रष्टव्यम्। १९। अतिप्रसङ्गमा
शङ्क्य समाधत्ते कृत्तद्धितानां शक्तत्वस्य सिद्धिरिति वेत्स्यन्निह क्वचित् अतिप्रसङ्गो नोङ्गान्वयोऽभिधानस्य समा
श्रयात् २०। भोक्तृपाकः भक्तापाकस्त्वादौ तत्त्वतएव लोके पाया क्रियार्थायां समानकर्तृकयोः सर्व
कालेरति क्रियावाचकोपपदे क्रियपेः सर्वोत्तरकाले विधीयमानत्वापि तत्त्वनादयोगः प्राप्तानामाह य

यथाज्ञायते तेन तथाहि त्वोर्थोप्यसिद्धः एकस्याकरणस्यैकस्य सहकृत्वे द्वौ पाकौ त्रयः पाका स्युस्तत्र द्विरिति चेत्तर्हि
सकृत्पचेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् तथा च सकृत्पाकः द्विः त्रिः चतुःपाक इत्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः द्विर्वच
नमित्यादिदर्शनात् अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह अत्रेति नहि द्विर्वचिरं तिपरः प्रयुज्यते तस्माद्य(
थायुक्तोक्रियाभ्यासः समाधेयमिति भावः केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् क्रियाग्रहणं व्यर्थं तस्यावृत्त्या(
भ्यावृत्तिसंभवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् तथा च साध्यमात्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम् न च पाकस्या
दौ नाहश्शीति नातिप्रसङ्गः द्विर्वचनं यत्तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति भुत्वमाद्विर्वचने चीति ज्ञापकं वाश्रितो
पपादनीयमित्याहुः २७ ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिरव्याख्याता शक्तिग्रहश्च व्याकरणाधीनो बोधादावप्यकीर्ति
थालोरेव भावनावाच्यत्वमाख्यातस्येति कथं निर्णयस्तस्याशङ्कां समाधत्ते । भेद्यभेदकसंबन्धोपाधिभेद
निबन्धनम् साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ २८ भेद्यं विशेष्यं भेदकं विशेषणं तयोर्यः सम्बन्धस्तस्य
य उपाधिभेदः तन्निबन्धनं साधुत्वम् अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वबोधिका तत्रैवावच्छेदकत(
याकल्प्यधर्मस्य शक्तित्वं वदतां मीमांसकानां तु नः शाब्दत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्ज्ञानाविचारे साधुत्व
निर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्याख्यातानामसाधुताभावनायां स्यादेव तथा च
चत्वर्थस्तृतीयाप्रयोगवद्धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे धात्वेकमेव साधुशब्दप्रयोगान्तरमन्यद्व(
दितिनिषेधो हन्तु न प्रत्यक्षं प्रायश्चित्तं दर्शनात्तरीयक्रुत्यन्निमित्तास्मादिति ननु वस्तुतो नान्तमिति निषे
धः कर्तव्य एव नासिद्धेत आख्यातेन कर्तृकरणकत्वाद्युक्त्यापार्थतैव स्यात् प्रकरणादिकं कर्तव्यता न
वाक्यनिविरोधे वाध्यत इति चेन्न निरर्थकत्वविशेषणमित्यनेन परिहृतत्वात् न हि घ्नः कर्त्रा निषेधं
स्यागत्वेन गृहीतमसंभावनात्प्रधानं तत् गृहीतं समर्थं निष्प्रकरणात्कर्तव्यं नैव अस्तु वाक्यं तत्कृत
धर्मः अत्र तत्र विशेष्याभावात् जंजप्यमानो ब्रूयात् यदि दत्तः तदा तेन वाक्योक्तमन्त्रविधिवत्तरस्या
दिभवतो प्रपद्धितम् तथा याख्यातस्य भावनायामसाधुत्वेन न तत्तद्बोधो न स्यात् साधुत्वज्ञानस्य प्रत्याख्
यायहेतुत्वादित्यत आह बोधरति असाधुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमाद्बोधस्तु नाम अपभ्रंशवत् असाधुत्वं

साध्यमात्रस्वभावाः

आख्यातेर्भावनायाः शक्तिरावश्यकी

बोध

भावनायां

भेद्यं भेदकं तत्र

८

तस्मादेवेति भावः वस्तुतः साधुत्वज्ञानं तु हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोपि न प्रतिबन्धकः स्मसाधुत्वभ्रमे
नेत्यग्रे वक्ष्यामः २९ । रङ्गोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्मिते भूषणसारेस्मिन्धात्वर्थव्याख्यानार्थनि
र्णयः १ ॥ इति श्रीमद्वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थाख्यानतमासामान्यार्थयोर्निरूपणं समाप्तम् ॥ अ
थ कंदशलकाराणामर्थं निरूपयति । वर्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ
च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः लडादयाहितः षट्क्रमेणोक्तार्थसुदह्याः तथाहि वर्तमानेऽर्थे लट् वर्तमाने ल
डिति सूत्रात् प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्तमानत्वम् पचतीत्यादावपि व्यापाराद्यप
श्रयणान्नेमध्येतदस्मीति भवति लट्प्रयोगः आत्मास्ति पर्वताः सन्ति नद्यादीनां कालिकानां त्रिकालि
यायाः अनित्यत्वात् द्विविशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादाय वर्तमानत्वम् इदम् उक्तं च भाष्ये इहहि तेन कालिकाः
क्रियाः सिद्धत्वेनाधिकरणमिति पर्वतोऽभिहितः सर्वमात्मानं न विकल्पते एवं तादिस्थितिमत्वास्यार
हपेणाभिघ्नतयैतिवाक्यपदीये च एवं च तमग्रासीतच्छेनान्वपि हि तं यद्यासीत अहमेकः प्रथममासं वृत्रोऽग्निर्वभ
विष्यामि चेत्यादिष्वतयोर्वियोज्याः तच्च वर्तमानत्वादि लडादिभिर्द्योत्यते क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्ट
लक्षणायां लडादेस्तादर्थ्यग्राहकत्वेनोपयोगात् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लडादिवाच्यमेव अन्यथा प्रत्यया
नां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि प्रज्ञान्तरस्य लिडर्थमाह परोक्षेति परोक्षे लिडिति सूत्रात् कालस्तावद्
द्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः द्विविधोपि भूतभविष्यद्रूपः तत्रानद्यतनेभूते परोक्षे लिडिमर्थः तेनाद्यतने
भूते अनद्यतने भविष्यति भूतेप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयतायाः
लिङ्गतो विषयत्वम् न च क्रियाणामेवमप्रत्यक्षतापरिहारः पूर्वापरीभूतावयवात्तथाकाषिण्डीभूतानिर्देश्य
यित्वमिति भाष्यात्तस्याप्रतीन्द्रियत्वेन परोक्षत्वस्याव्यावर्तकमिति वाच्यम् पिण्डीभूतायां निर्देश्यायित्वम्
शकृत्वेपि अवयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीति विषयत्वसम्भवात् अन्यथा पश्यम्गो याव्रतीस्यत्वत्स्या
दिति प्रतिभाति व्यापाराविशिष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेव परोक्षत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः अयंप
योवेत्याद्युपरोधाद्व्यापाराविशिष्टानामिति त्वपि वदन्ति कथं तर्हि ध्यानेनैकिरणवलीमुदयनरति स्वक्रिया

अनिनात विशिष्टस्य यावर्षस = ८ आकाशादि वर्तमानता दिति = ९ रामादिविमा स्वरता = १४

दर्शीव कर्मतानस्या

वर्तमानत्वमविमाना नं
आत्मसत्तात नविकार आप्नोति निरात = ११ वर्तमानत्वादि विशिष्ट

तद्रूपं

क्रियायाः

तेन क्रियाना विशिष्ट धनमात्रस्य तावित्यि इत्यवाचेत = २

वै. भू.
५

याऽस्वप्रमत्तत्वादितिचेत् प्रसंगतमेव ध्यासङ्गादिना स्वव्यापारस्यपरोक्षत्वोपपादनेपि अनद्यतनातीतत्वयोर
भावेन तदर्थत्वलिट्संभवात्। लुडर्थमाह श्वोभाविनीति अनद्यतने भाविनीत्यर्थः अनद्यतने लुडितिसूत्रात्
यथा श्वोभवितेत्यादौ लृडर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामान्यइत्यर्थः लृट्शेषेचेतिसूत्रात् यथानुदो
भविष्यतीत्यादौ तत्रच वर्तमानप्रागभावसमयोऽत्रविवक्षितम् लेटोर्थमाह विध्यादाविति लिङर्थेलेडितिसू
त्रात् लिङर्थश्च विध्यादिरितिवक्ष्यते लोडर्थमाह प्रार्थनेति आदिना विध्याद्याशिषोर्ग्रहणे आशिषिलि
ङ्लोटौ लोट्चेतिसूत्राभ्यां तथावगमात् यथा भवतेशिवप्रसादइत्यादौ एतयोर्द्वयोर्लिङर्थएवत्वयाता
समानार्थत्वादितितन्निर्णयेनैवनिर्णयः॥ २२॥ लङादिक्रमेणाङितामर्थमाह ह्योभूतेप्रेरणादौचभू
लः तमात्रेलुङादयः सत्यांक्रियातिपत्तौचभूतेभाविनिलृङ्स्मृतः २३ लङर्थमाह ह्योभूतइति अनद्यतनभूत
इत्यर्थः अनद्यतनेलङितिसूत्रात् यथास्यपुत्रोऽभवदित्यादि लिङर्थमाह प्रेरणादाविति विधिनिमंत्र
णामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्इतिसूत्रम् विधिःप्रेरणंभृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्तनम् निमन्त्रणंनि
योगकरणं आवश्यकेप्रेरणमित्यर्थः आमन्त्रणंकामचारानुज्ञा अधीष्टःसत्कारपूर्वकोव्यापारः एतच्च
तुष्टयान्तर्गतप्रवर्तनात्वेनवाच्यतालाघवात् उक्तंच अस्तिप्रवर्तनारूपमनुस्यूतंचतुर्ष्वपि तत्रैवलिङ्वि
धातव्यः किंभेदस्यविवक्षया न्याय्यस्त्वादनार्थवाप्रपंचार्थमथापिवा विध्यादीनामुपादानंचतुर्णामादि
तःकृतमिति प्रवर्तनात्वंच प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेवविध्यर्थः
यत्त्वेतत्कृतिसाध्यत्वस्यापितज्ज्ञानस्यापिप्रवर्तकत्वात् यागापियागादेःसर्वत्रतज्ज्ञोकतयावावगम्यतेतद
न्यलभ्यत्वात् तदुक्तं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानंचनहेतुः द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात् आस्तिक
कारकस्यनरकसाधनताज्ञानदशायामपि कृष्टयादेषाभावदशायांप्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च तस्मादि
ष्टसाधनत्वमेवप्रवर्तना उक्तंचमण्डनमिश्रैः पुंसांनेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यःप्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतु
धर्मंचप्रवदन्तिप्रवर्तनामिति प्रपंचितंचैतद्वैयाकरणभूषणे आदिनाहेतुहेतुमतोर्लिङ् आशिषिलि
ङ्लोटावितिसूत्रोक्तहेतुहेतुमद्भावाशिषोर्ग्रहणं यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेनयातयेदितियथा
हूतेन

इष्टत्वंचसममिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम् यस्य स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ तादृशकामनाविषयत्वादक्षत्वम्
नेनैवतत्स्वर्गादीनामिष्टानामनुगमः

लुङर्थमाह भूतमात्रइति भूतसामान्यस्यार्थः भूतत्वं चाधिकरणलुङिनिरूपितत्वात् अत्र विद्यमानध्वंसप्रतियो
गित्वं भूतत्वम् तच्च क्रियाया निर्बाधमस्ति विद्यमानेपि घटे घटोभूदिति प्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगीत्व
दाभित्राश्रयकत्वमप्यस्य रूपं लोप्यापारइति बोधः अयमत्रसंक्षेपः अद्यतनोऽनद्यतनश्च आद्यस्त्रिविधः
भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् अन्त्योद्विविधः भूतो भविष्यंश्च तत्र वर्त्तमानत्वे लट् भूतत्वमात्रे लुङ् भवि
ष्यत्वमात्रे लृट् हेतुहेतुमद्भावाद्युपाधिकार्थविवक्षायां ... तोह्यस्य भविष्यतीत्युक्तेरिति संक्षेपः लृङर्थमा
ह सम्यगिति क्रियायामतिपत्तिरनिष्पत्तिः तत्संबन्धमात्रे याभूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङि
त्यर्थः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तावितिसूत्रेण लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि यथा सुवृष्टि
श्चेदभविष्यत्सुभिक्षमभविष्यत् वृष्टिस्सुभिक्षाच्चलिङ्घटोदनमपक्ष्यदित्यादिस्थले अत्रवक्तृभिन्नाश्रयकप्र
त्यक्षाननुकूलव्यापाराभावप्रसङ्गोऽस्ताभिन्नाश्रयकविच्छित्यनुकूलव्यापाराभावइति शाब्दबोधइतिरी
त्याऽऽह एवम् अयंचार्थनिर्देश उपलक्षणम् अर्थान्तरेपिबहुधा विधानदर्शनात् प्रसिद्धत्वाद्देवार्थेषु
शक्तिरप्युपलक्षणेति मनाग्दर्शितायोक्तम् एतेषांक्रमनियामकंचात्र वन्ध्यक्रमपव अतएवपत्रमोल्लका
रस्मनेनमीमांसकैर्लेङ्घयवङ्गियतइतिदिक् ॥ इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थनिरूप
णम् ॥ ॥ । सुबर्थमाह आश्रयोवधिरुद्देश्यः संबन्धः शक्तिरेववा यथायथंविभक्त्यर्थाः सुपाकर्मेति
भाषितः १ । द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः तत्रादि कर्मणिद्वितीयेत्यत्र कर्तुरीप्सिततमं क्रिया
जन्यफलाश्रयस्तदर्थः क्रियाजन्यफलवत्त्वेनकर्मणएवकर्तुरीप्सिततमत्वात् तथायुक्तं चानीप्सितमि
त्यादिसंग्रहोऽपि सुवचएव अयम्भावः ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधेभानाभावेन संज्ञामेव तदुपयोगो न तत्वाच्य
कोटौ तत्प्रवेशः तथाच क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्यमाश्रयत्वमेवार्थः तत्रैवावश्य
कीं किरूपमवच्छेदकम् ओदनं पचतीत्यत्र विक्लित्याश्रयत्वात्कर्मता घटं करोतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वात्
ग्रामं गच्छतीत्यत्र संयोगाश्रयत्वात् जानातीत्यत्रावरणभंगरूपफलाश्रयत्वात् अतीतानागतादिघटेतदा
स्थलेपि ज्ञानजन्यस्य तस्याश्रयत्वात् अस्य घायंघ्यासर्वं जानामीत्यादौ अतीतादेराश्रयताविषय

एष दीनतिक्रान्तं

भूतभविष्यतः
अनद्यतनयोर्लिङ् अनद्यतने लृट् ...
अन्यपदार्थो ह्रियते धर्मः

अनद्यतने
अत्र भिन्नाश्रयकत्व तत्राद्भुत भावि ... भिन्नाश्रयकविच्छित्त्यनुकूलभावि व्यापारः
या
आश्रयत्वं कर्मसंज्ञा

तथाच्चानाश्रयतया नैयायिकानामिव सत्कार्यवादसिद्धान्ताद्दोषप्रद्योतेरिति । उक्तंच तिरोभावा
भ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता तच्चक्रमेतिरोभावेन च्युतीति प्रतीयतइति ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रा
मस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतापत्तौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः प्रया
गतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागे
पि सत्त्वादिति चेन्न । ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेन चैत्रश्चैत्र
मितिप्रयोगासम्भवात् द्वितीयोपि कर्मसंज्ञायाएव नियामकत्वात् गुरुः शिष्यं गमयति कृष्णो गोकुलमि
त्यत्रवपाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णस्य प्रद्वाद्वितीयापत्तेः ग्राहकबाधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्रस्यादितिचेन्न तथाप्युप
ज्ञानामिहापत्तेः उच्यते वा प्रकारतासंबन्धेन धात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधि
करणत्वप्रयोगस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावान्तरम् प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावान्न
दोषः प्रयागस्य कर्मत्वं सम्भावितमपि न सम्भवति आह तथात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्यत्वेन विवि
वृक्षतयासोक्तप्रायत्वात् नैयायिकास्तु प्राप्तदोषवारणाय परसमवेतत्वं द्वितीयवारणाय धात्व
र्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्येष्यपाददेन परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति तथै
व कार्यकारणभावकल्पनात् परत्वमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते तथाच चैत्रस्त
ण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिमांस्तण्डुलानावाक
मेता । ग्राहकबोधस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिजनकत्वं तण्डुलान्यसमवेतक्रियाजन
कत्वं निमाप्येव स्याद्धः ॥ ननुरेव यामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेण वाच्यत्वात् गतिप्रसङ्गः किं द्विती
यायाः ग्राहकबोधस्यवा नाद्यः तावदाख्यकथनेपि तन्नादवस्थानात् गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत्पाच
यति कृष्णं गोपस्त्वापत्तेः तण्डुलं पचति चैत्रे इतिवत्तण्डुलं पचतीत्यापत्तेश्च विक्लित्तिजनकतण्डु
लान्यसमवेतग्निसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात् ग्राहकबोधातिप्रसङ्गोपि ... रीत्यैव निरस्तः । परसमवे
तत्वस्य धात्वर्थेपि परत्वस्य परसमवेतत्वस्य चैकान्वयलाभायानेकशः कार्यकारणभावाभ्युपगमे गौर

प्रकृतार्थस्य परत्वेऽप्रतियोगितया तयः परसमवेततया ... क्रियायामन्वयः

वत्सस्तादिति स्पष्टं भूषणे । पतत्त्वम् समस्तविषयम् निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् । तत्रेप्सिततमं कर्म
चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् । औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् । संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वक
मिति वाक्यपदीयात् । यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाश्यते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम् ।
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् । किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् । क्रियाकृतविशे
षाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति वचनत्रैवोक्तम् । घटं करोतीत्याद्यम्
काष्ठं भस्म करोतीति सुवर्णं कुण्डलं करोतीति च द्वितीयम् । घटं पश्यतीति तृतीयम् । तृणं स्पृशतीत्युदासी
नम् विषं भुंक्ते इति द्वेष्यम् । गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरनाख्यातम् । क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यन्यपूर्वकम् ॥ कर्तृ
तीयायामाश्रयोऽर्थः । तथाहि स्वतन्त्रः कर्ता स्यात् तत्र च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् । धातुनोक्तक्रिये नित्यं का
रके कर्तृतेष्यत इति वाक्यपदीयात् । अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तदा स कर्तेति स्थाली
पचति अग्निः पचति एधाः पचन्ति तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते । नन्वेवं कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सू
त्रे मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्थमनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी
ति श्रुतिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध्यत इति भगवता व्यासेन निर्णीते कथं सङ्गच्छतेताम् । उच्यते जीवस्यैव
न। तैयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम् । कर्तृत्वं च तस्याख्यातेनोक्तम् । नैवैकस्यैकदा सत्ताद्वयं युक्तम् । कर्तृसत्त
या कर्मसत्ताया बाधात् । तथा चैतमिति द्वितीया न स्यात् । कर्मकर्तृताया च यत्र यत्रापत्तिरिति तिष्ठतु विभेदहेतु रोधः
समेदहेतुः । पचं च व्यापाराश्रयस्य धात्वलभ्यत्वादाश्रयमात्रं हेतौ तृतीयार्थः । कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कर्तृसामान्यत्वे
वादरणः करोतीत्यत्र व्याप्तम् । अयं च द्विविधः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्ता च । यथा हरिः सेव्यते कार्यते
हरिणा गमयति कृष्णो गोकुलम् । सदभिन्नाश्रयकोऽहरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः । हर्येभिन्नाश्रयक उ
त्पादनानुकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकव्यापारानुकूलो व्यापार इति णिचा बोधः ।
करणे तृतीयायाः स्वाश्रयव्यापारो वाच्यो । तथाहि साधकतमं करणम् । तमबर्थः प्रकर्षः । स च व्यवधानेन
फलजनकव्यापारवत्ता । तादृशव्यापारवत्कारणं च करणम् । उक्तं च वाक्यपदीये । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्य

वै॰भू॰
११

द्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्था
ल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति ॥ विवक्षासत्त्वेन न सहकृदन्ते केषां तद्भावोक्ता हितीयासम्पादेरवका
शं सूचयति । न चैवं कर्तृत्वापार्थे बन्धादित्वं तरमीमांसाधिकरणे श्रान्तिविपर्ययादिति सूत्रेणान्तःकरण
स्य कर्तृत्वे करणत्वाश्रान्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम् । तदेतत्प्रमाणेनो विज्ञानेन विज्ञानमादा
येति श्रुत्यन्तरे करणत्वाभ्युपगमस्य कर्तृत्वाप्रकृत्यश्रान्तिविपर्ययापत्तिनिष्प्रमाणकल्पनतराभिप्रायात् ।
वस्तुतस्तु भृशुश्चाध्यमात्रमेतदिति यथा चैतल्लाभ यत्नेत्वधिकरणे भाष्यपूर्वपक्षग्रन्थादिप्रपञ्चितं भूषणे ।
सप्तम्या आश्रयोऽर्थः । सप्तम्यधिकरणे चेत्यधिकरणे सप्तमी । तच्चाधारोऽधिकरणमिति सूत्रादाधारः । तच्चा
श्रयत्वम् । तत्राश्रयाश्रः सत्त्वमवश्यकम् । न चाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् । स्या
देव यदि ताभिरस्यान्न बाधः स्यात् । कर्मकेत्याधिकत्वविहितसप्तम्याः क्रियाश्रयस्यैव यद्यपि तात्पर्यं तथा
पि तत्र कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेः । तल कटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इ
त्याद्युपपद्यते । उक्तं च वाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् । उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधि
करणं स्मृतम् । एतच्च त्रिविधम् औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं च । कटे शेते गुरौ वसति मोक्षे इच्छास्ति तिले
ष्वैतलमिति । एतच्च संहितायामितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अवधिः पञ्चम्यर्थः । अपादाने पञ्चमी । तच्च ध्रुवमपा
येऽपादानमिति सूत्राद्यो विश्लेषजनकक्रिया तत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमिति भा
वः ॥ उक्तं च वाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धा । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुव
मेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते । पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रु
वमुच्यते । उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे । विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र ध्रुवाविति । मेषान्तरक्रियापेक्ष
मवधित्वं पृथक्पृथगिति । अस्यार्थः । अपाये विश्लेषहेतुक्रियायामुदासीनमनाश्रयः । अतदावेशात् तत्क्रि
यानाश्रयत्वात् । एवं च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् । वृक्षात्पर्णं पततीत्याद्या
वस्तु विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्र विरुद्धमित्याह यस्मादश्वादिति । तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वेऽस
^ तीसमनुदासीनत्वमस्यायम् धावतोऽश्वात्पततीत्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेतुक्रियेति ऊ ग्रामयतत्नोऽश्वात्पततीत्यत्र ^

विश्लेषजनकक्रिया नाश्रयात् =

परस्पर ... दपतरत्नः
११

नीति विशेषणीयमिति भावः एवमप्यनिष्टक्रियानाश्रयत्वात्कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह तस्यापीति उभय
कर्मजविभागस्थले विभागस्यैकत्वात् द्विष्ठजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परमेषापसरत इति तस्या
दित्याशङ्क्य समाधत्ते उभावपीति मेषान्तर इति यथा निश्चलमेषादपसरद्द्वितीयमेषस्य तन्निश्चलमेषस्या
पसरन्मेषमादाय ध्रुवत्वमिति तथात्रापि विभागैक्येपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति तथा
च विशेषणाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यम् क्रिया चात्र धात्वर्थो न तु
स्पन्दः तेन दृक्कर्मजविभागवति वृक्षे हस्तात्पततीति स[illegible] वस्त्रतो नैतावतश्च ध्रुवत्वं वाच्यम् किं च
अवधेर्लक्षणमात्रस्य द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणासम्भ
वादिति प्रतिभाति नन्वेवमपि हलात्स्पन्दत इति स्यादिति चेन्न ग्रामस्य नाबलितो राज्ञा [illegible] इति वदि
त्वात् एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति समाधानाभासोपास्तः
नन्वेवमपि वृक्षात्त्यजतीति दुर्वारम् कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधेन पञ्चम्या असम्भवात् [illegible]
प्रयोगे यदि बाधाभावोऽनुभवसिद्धस्तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे ज्यादिभिन्नधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्व
वाच्यम् बलाहकाद्विद्योतत इत्यादौ निःसरणमध्याहार्यम् रूपरसात्मयमित्यत्र बुद्धिपरिकल्पितमपा
दानत्वं द्रष्टव्यम् पृथग्विनेति पञ्चमी वा इदं च निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा अपेक्षितक्रियं
चेति त्रिधापादानमुच्यत इति वाक्यपदीयात्त्रिविधम् यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयं य
था ग्रामादागच्छति धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं यत्राह तदुपात्तविषयम् यथा बलाहकाद्विद्योतते निःसरणा
ङ्गविद्योतने वृत्तिर्वर्तते अपेक्षितक्रिया यत्र तदन्तिमम् यथा कुतो भवान् पाटलिपुत्रात् आगमनमर्थ
मध्याहृत्यान्वयः कार्यः उद्देश्यपञ्चत्वं [illegible] तथाहि सम्प्रदाने चतुर्थी तच्च कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमि
ति सूत्रात्कर्मणा करणभूतेन यमभिप्रैति इत्यनेन कारकं सम्प्रदानमित्यर्थकाद् उद्देश्यः इदमेव शेषित्वम्
तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषत्वमित्येवं पूर्वं तन्त्रे निरूपितम् अत एव बुभुक्षवे [illegible] मैत्रावरुणाय दण्डप्रदान
मित्यधिकरणे अग्नीषोमौ मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितं दण्डदानं चतुर्थी [illegible] त्यार्थकर्मेति तत्र नि
र्णीतम् रजकाय वस्त्रं ददातीत्यापि स्वत्वविरहिके [illegible] अपादानेति भाष्योदाहरणादि [illegible]

अत्र संयोगानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः

[illegible] निष्टस्वत्वनिरूपको विशेषणत्वाविनी
[illegible] व्यापारो विप्रोद्देश्यकः =४

उक्तावधित्वानतिप्रसङ्गापा [illegible] नैव नाभाद्
[illegible] विभागस्वरूपस्य [illegible]

[illegible]

[illegible] निःसरणपूर्वकप्रका [illegible]

[illegible] प्रसिद्धागमनं [illegible] तिन [illegible] पेक्षितक्रियम्

[illegible]

तत्रविषयः [illegible]

दानकर्म: सन्बन्धगोर्ब्राह्मणायदीयते

हत्तिकारास्तु सम्यक्प्रदीयते यस्मै स संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजक
स्य वस्त्रमित्येवाहुः इदं चानिराकरणात्कर्तृत्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानतामि
ति वाक्यपदीयात्त्रिविधम् सूर्यायार्घ्यं ददातीत्याद्यम् नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोतीति प्रेरकं
विप्राय गां ददाति अनुमन्तृ उपाध्यायाय गां ददाति अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः विभक्तीनां
धर्मिवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वे कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेः कर्माद्येकत्वद्वित्वादिना बोधापा
दर्शनाच्च द्वितीयासुपर्थकबहुव्रीहौ प्राप्तोदक इत्यादौ धर्मिवाचकतालाभाच्च सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः स
ङ्ख्या चैव तथा तिङां मूलिभाष्याद्वेतिदिक् आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभान्न विभक्तिवाच्यता किन्त्वाश्रयत्वमात्रं
वाच्यं तत्रैव च तादात्म्येनान्वयादेवं करणतृतीयाया व्यापारः पञ्चम्या विभागमात्रं चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमा
त्रमत एवाहकृत्याधिकरणमपि न विरुध्यत इत्याधेयत्वमाह माक्तिरेवेति षष्ठ्यामपीति शेषः शेषषष्ठ्याः स
म्बन्धस्याः सम्बन्धमात्रवाच्याम् कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेवेत्यर्थः सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये इति सूत्रे शक्तिः
कारकमिति पतत्स्यभाष्ये दर्शनात् एवं च देवदत्तस्य गोर्ब्राह्मणाय गेहादङ्गणे हस्तेन मया दीयत इत्यत्र
देवदत्तसंबन्धिनी या गौस्तदभिन्नाश्रयकत्यागानुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठविभागजनकोऽङ्गणा
धिकरणको हस्तकरणको मन्निष्ठो व्यापार इति बोधः यथायथम् उक्तप्रकारेण । सूत्रमानमुपदर्शयन्नु
दं जानातीत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति वदन्तो नैयायिकरीत्याह सुपां कर्मेती
ति अयं भावः सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति
वार्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः तथाहि स्वौजसमौट्कर्मणि द्वितीया द्वेक
योर्द्विवचनैकवचने इत्यादेः तस्यातिप्रसक्तिनाप्येकवचनद्विवचनेत्यादेरेकत्वान्वयात्कर्मादेस्तु सङ्ख्याया
अवाच्यता लभ्यते द्वितीया कर्मण्येव तृतीया करण एवेत्येवमादिदृष्टो नियमः कर्मणि द्वितीयैव कर
णे तृतीयैवेत्यादिर्नियमश्च उभयथापि सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति यो नैक
र्मणि नात्ततेन वर्देहितिनिषेधविषयोऽपि भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणापि विभक्त्या न प्रयोजिकैव अत एव विभ
क्तौ न लक्षणेत्यादि नैयायिकरुद्धानामव्यवहार इति दिक् । २४ । इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे सुबर्थनि
र्णयमादि ॥

आश्रयत्वं आश्रयत्वनिष्ठ वाच्यतावच्छेद कम्

आश्रयत्वमपिनः निष्ठ

ततः कर्मणीति नियमतिनियमश्च द्वितीयेत भवते ॥

अर्थेषु

गृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतीति न्यायशरीरम् =

र्णयः ॥ नामार्थानाह एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः
॥ १ ॥ एकं जातिस्तावदेव तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् न च व्यक्तीनामविषयत्वे
कथमेकत्वादिनिगमनाविरहः एवं हि एकस्या एव व्यक्तेः शक्त्याभ्युपगमेऽप्यनन्तरलक्षणया स्वसमवे
ताश्रयत्वसंसर्गेण निर्गौरवम् जात्यान्तःसहाश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम् किं च विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य
नागृहीतविशेषणन्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम् व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवं च तत्तद्विभक्त्यर्थान्वयो
ऽप्युपपद्यत इति दिक् यद्वा केवलव्यक्तिरेवैकः शब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्ष एवाग्रहणस्यैकशेषस्य चारम्भ
णात् तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् पूर्वं चैतद्व्यवहारेणाव्यक्तावेव तद्ग्रहणात् सबन्धितानवच्छेदकस्यैव जातेरेव
व्यक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि न चैवं तट्त्वमपि वाच्यं स्यात् कुम्भाकाल्पनावच्छेदकत्वात् तथा च नागृहीतविशेष
णन्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम् अकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकत्ववद्दलत्वेऽपि तत्त्वतावच्छेद
कत्ववत्तयाज्ञापि सम्भवात् उक्तं च आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् शब्दः सकरसंबन्धो न च व्या
भिचरिष्यतीति । वस्तुतस्तु नव्याकृतिपदार्थस्पष्टत्वेन पदार्थ इति भाष्यादिशिष्टवाच्यम् एकमिति समु
दायमभिप्रायः शक्तिज्ञाने विषयतया वच्छेदिका जातिरेव तथा च लघुत्वविशिष्टबोधे पेक्षत्वम् प्रो न्यायम
कारकत्वस्य शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेनेति कार्यकारणभावस्यादिप्रपञ्चितं भूषणे तदेतदभिप्रेत्याह द्विक
मिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थानपुंस
कत्वम् आधिक्यं पुंस्त्वम् अपचयः स्त्रीत्वम् तन्नैवं इति हेतुद्दार्शं च तमेव विरुद्धधर्ममादायतटादिशब्दे
ष्वभिधाने केषांचिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् एवं च पदार्थप
देपुंस्त्वमेव व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वं ग्राह्यं पदार्थः इयं व्यक्तिः इदं वस्त्विति व्य
वहारस्तु तटस्तटी तटमितिवोपपद्यते न च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतीति पक्षादिशब्दो दोषे पक्षाः स्त्रि
यो नाम्नीति पक्षे नेत्यादिविधिर्निष्ठा नपादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति विभावनीयम् न च लोकत्या विशेषो लि
ङ्गस्य वपुस्त्वादिपर्यायोऽपि कस्यापि साधारणमप्यावश्यम् व्यक्तिग्राहस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथासम्भवेऽपि पशु
ग्राहस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् पश्वानयपुंग्राहाच तत्त्वम् पशोऽन्योऽयपशु गो वेदमादिवेदर्शना

जातौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्तौ लक्षणायां जात्याश्रयत्वसंबन्धः = ४

व्यक्तिभेदे वृत्त्यनन्तकल्पनम् =

अनुगतानेकव्यक्तौ शक्तत्वेनावच्छेदकत्वसम्भवात् = १

नतादीनाम् =

स्त्रीपुरुषयोः

व्यक्तिसमवेत जात्याश्रयत्व =

शक्तिः =

दण्डत्वादेः =
नीलत्वादेः =
घटत्वादिकम् =

पुंलिङ्गं

स्त्रीपुरुषयोः धारतम्यसम्भवेऽपि

वै.भू.
१३

13

अप्रधाने

त्वं मीमांसायां च तदर्थं पशुनायजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वाज्ञानेकपशुभिः पश्वा स्त्रिया वा याग इति प्रति
पादितत्वाच्च वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उपमयाज्ञानात्पुंस्त्वस्य व्याकरणेनिर्णीतत्वाद्द्विदशाच्यो पि जसादिषु
छन्दसि वा वचनमिति नाभावाभावशङ्काः पशुशब्दस्य नियमं पुंस्त्वनिर्णयात् प्रकृते पशौ व्यक्तिरादृत्येतप
शापशुनेत्यप्रयोगात् यत्रापि पशुशब्दमात्रमनिर्णीतलिङ्गमस्ति तत्रापि छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्यायेनैव
निर्णयः मन्त्रवर्णे हि छागस्य वपाया मेदस इति श्रूयते तत्र छागस्येति छागणामसम्भावितमिति भवति ततः
पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेणाग्रपश्चिनभूषणे चतुष्कम् सङ्ख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः पञ्चकम् कारकसहितं
चतुष्कमित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम् ननु तत्तल्लिङ्गादीनामुपस्थितेः प्रकृतिवाच्यत्वे
मानाभावाच्चेन्निचेत्सत्यम् प्रत्ययवर्जितेऽपि पञ्चम्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात्प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्य
ते लिङ्गानुशासनेनापि बोधात्प्रकृतेरेव तद्दर्शनाच्चेति अत एवैषु पदेषु न निर्बन्धः प्रत्ययस्यैव वाचकता
यायुक्तत्वात् द्योतिकावाचिकावास्तु द्वित्वादीनां विभक्त्यर्थ इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य समादानात् शास्त्र
ति वक्ष्यमाणस्य सुप्तिङ्नुत्पादनयोग्यतिनम् प्राधान्येन सरूपसन्न्यासो युक्तम् १। पादस्यावच्छेद्बोधे भासते
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासत इत्युक्त्यानुभाविकोक्तेः विस्तु
मुच्चारयत्याशे वृयोच्चारणासम्भवेनोत्तिनार्थविषयशाब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः न
वलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् जेबगउदशमुच्चारयेत्याद्दौ शक्यग्रहणेशाक्य
सम्बन्धस्य लक्षणायाश्च ग्रहाच्च ग्रज्ञाता याश्च हेतेरनुपयोगात् गामुच्चारयेत्यादिष्व ज्ञाना मनुकरणेऽस
धुतासप्रति पत्तेस्त्वशक्त्याभावेनपरनयेलक्षणायाश्च सम्भवाच्चेत्यपि मृत्यषो द्वापि कश्चित्प्रातिपदिकार्थः
तारः। पाहोऽपि यहिभेदेनाविवक्षा स्यान्नदानथा नोचक्रोशादिभिः सिद्धोऽपसावर्थे वभासते २। यद्यनुका
र्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थः यदि नभेदविवक्षा तदा अनुकार्यादिरूपोपस्थितोऽपि
अर्थवद्भासते अपि हेतो अयाश्रितत्वाद्भासतइत्यर्थः अयंभावः अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे नुकार्यस्यपद
त्वोपस्थितत्वान्नसिद्धये नाभिरूपेया अभेदेऽप्यन्यतो विषयस्य हेतवा न्वयप्रत्यस्तत्र पायदजन्योपस्थितिमा
दायशाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति यद्यप्यतिप्रसङ्गः स्वारणायहानिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुस्तथाप्यत्रा

= पद्दितापादेष्वनिमपत्ववर्णमयलाभ्याम् भुवो वुगित्यादौ दृष्टपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्याममनुकार्यानुकार्ययोर्भे
द विवक्षा = ४ तथाच हृत्यार्थवोधकत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वादनुकरणेभ्योऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति भावः = ४
शाब्दभानानुपपत्ता - इत्यादिव घरात्ययतद्यं - २

इदमेवपतं युक्तो
नियमिति देशीन
मायः =

अनुकरणस्थले =
अनुकरणं हि द्विविधं
ध्वनेर्वर्णस्य च तत्राद्यप
टत्कृतेती त्यादि द्विती
यं भुवो वुगित्यादौ भूश
ब्दादि

१३

पतद्वाक्यात्पूर्णमना
ऽनुकरणेभ्यो नानुस्व
साधुतायाः सर्वेषा
मुपगमादित्यर्थः
अनुकरणशब्दत्वा
द्भाषामकानुकर
णशब्दस्यैवासाधु
त्वशङ्कास्यात्तद्या
वृत्तयेऽस्यमुक्तम्

बोधकत्वरूपशक्त्या:—

अयं तयोर्निमित्तस्य समवायानुपपत्तिः निरूपकतायतानुत्तरसम्बन्धेन च निमित्तवशाद्बोधविषयत्वं कल्प्यत इत्यनवद्यम् ॥ सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वान्नामार्थस्येव नेह द्योतकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसंभवाच्चेति उक्तं च वाक्यपदीये ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यत इति चेति । प्रसङ्गादन्यकार्यान्तकरणे प्रयोजनं साधकमाह अनन्वग विद्यामूपसंख्यायामितीष्यते न प्रातिपदिकेनापि पदे साधुत्वलक्षणम् ३ । एवं समयमाह भूसंज्ञायामित्येवमादयो व्याकरणशास्त्रस्थकार्यान्तराभिप्रायेण अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावादर्थवत्सूत्रात् प्रातिपदिकत्वप्रसङ्गे नो न पदत्वं न वा प्रातिपदिकत्वमपि च साधुत्वमिति सूपपद्यते अन्यथा प्रत्ययः परश्च अपदं न प्रयुञ्जीतेति निषेधादिलङ्घनादसाधुतापत्तिरिति दिक् ॥ ३ ॥ इति श्रीमद्भट्टोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः ॥ ॥ समासान्विभजते सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः १ सुपां सुपा पदद्वयमपि सुबन्तं राजपुरुष इत्यादिः सुपां तिङा पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम् पर्यभूषयत् अनुव्यचलत् गतिमतोदात्तवता तिङापि समास इति वार्त्तिकात् समासः सुपां नाम्ना कुम्भकार इत्यादिः उपपदमतिङिति समासः स च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् अग्रेऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थात् अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपापत्तेः सुपां धातुना उत्तरपदं धातुमात्रं न तु सुबन्तम् कटप्रूः आयतस्तूः क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति वार्त्तिकात् तिङां तिङा पिबत खादत पचत भृज्जता इत्यादि आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति मयूरव्यंसकादिगणसूत्रात् तिङां सुबन्तेन जहि स्तम्बः जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति मयूरव्यंसकादिसूत्रात् अयं च षड्विधोऽपि समासः सह सुपेत्यत्र योगविभागेन भाष्ये भावितः स्यादितः स इतः शब्दकौस्तुभादौ ॥ १ ॥ स्वयं भाष्यादिसिद्धं तद्दर्शयन् प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याप्यतादिभिः सलक्षणस्य प्रायिकत्वं दर्शयति । समासस्तु चतुर्धेति प्रायो वादस्तथापरः पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः सोऽपि २ औतच्चोत्तोऽपि एवमादिवदास्थितः । चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् अयं प्रायो वादः भूतपूर्वः इभ्यः कालाभ्यः आयतस्तूः वागर्थावि

सुपदत्वादिति हेतोः =

लक्षणस्वरूप:

स्वविषयत्वं विलय

अन्यथा पूर्वपदे विस / उत्तरे नाकामा...

समासः प्रातिपदिकसंज्ञा ...

समासषड्विध्यस्वरूप / विभागः

वै. भू.
१८

प्राधान्यं पुरुषविशेषणत्वं मुख्यत्वं
मितरविशेषणानि रूपि नप्रकारतानामकत्वम्

वेमाश्रसङ्गः स्यात् यथा पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधा-
नो द्वन्द्वः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादिलक्षणम् विप्रतिपत्तिकम् उन्मत्तगङ्गम् सूपप्रति अर्द्धपिप्प-
ली द्विराः शाकाकृशपलाशमित्यादौ पर्वस्य व्यभिचारात् यथा हि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वप-
दार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च अन्यपदार्थे च संज्ञाया-
अव्ययीभाव मिति समासात् सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च
सुप्प्रतिना मात्रार्थ इति समासः अर्द्धपिप्पलीत्येतत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्त-
त्पुरुषाव्याप्तिश्च अर्द्धं नपुंसकमिति समासात् पञ्चपूर्वकायस्मादिद्वन्द्वम् द्विरा इति बहुव्रीहावुभय-
पदार्थप्राधान्याद्द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्चेत्यादिति भावः शाककृशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्य-
पदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहावतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्चेत्यादिति भावः सिद्धान्ते ऽव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्य-
यीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम् असम्भवं विशेषाणामित्याह भोजनस्यादिति रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गलादेर्वा
स्तवपश्यलक्षणत्ववदेतेषामपि समासलक्षणे बोधकत्वात् नइदेवस्यादिति भावः २। पूर्वपूर्वपदा-
र्थप्राधान्यादिसमासे स्ववचम् यथा हि समर्थः पदविधिरिति सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेषु पक्षेषु जह-
त्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोरेकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानलाभे तत्र जहत्स्वार्थपक्षे ऽन्यपदव्यवस्था-
नासंभविनी तथा हि पक्षे सिद्धत्वात् जहत्स्वार्था जहत्स्वार्थेति वृत्तिद्वैविध्ये भेदः संसर्ग उभयं चेति वा
व्यवस्थिते: १। जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था पदैरेव ऐवहूनोपदानामानर्थक्यमित्यर्थः अयं भा-
वः समासघटकैरेव राजविशिष्टपुरुषभानसंभवेन राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम् एवमुभ-
यावकादिपदेष्वपि द्वासिपदानामिव अन्यथा राजपदेन विग्रहे वाक्ये स्वराजः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वा-
द्दृश्यस्य राज्ञः पुरुषस्यान्वयः स्यात् इदं स्य राजपुरुषस्य पापन्नेरिति अजहदिति न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां
सा जहत्स्वार्था अयमभिप्रायः राजपुरुषादिसमासे नातिरिक्तशक्तिः कल्पकाभावात् तत्र राज- १८
जादिपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पने गौरवप्रसङ्गात् शक्तिकल्पनागौरवं प्रामाणिकः
कल्प्यत तथा चाकाङ्क्षादिवशात् पदार्थैरेव विशिष्टार्थबोधः अयमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरेण भाष्यका-

देरुक्तः नचात्रमतेसमासेऽस्त्रहस्येति विशेषणान्वयापत्तिः सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयो-
गो नेति वार्त्तिकात् तथा चैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थप्रधानत्वमादिग्रवस्थ्यास्यूपपादमिति भावः प्रसङ्गा-
हृत्तिभेदमपि निरूपयति तेषु नरिति द्वेअपि हृत्ती त्रिविधे वाच्यत्वे विधात् वाच्यमेवाह भेदरत्यादि भेदो
ऽन्याभावः तथाचराजपुरुषस्यादाववराजकीयभिन्न इति बोधः अस्या वाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इति
वद्राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात् वाच्यत्वे तद्विरोधात् वप्रयोग इति भावः राजसम्बन्धवानित्यवगमाद्-
भानंभेदस्य तु न एकालमुपनिष्टत्वं स्याशयेनाह संसर्ग इति विनिगमनाविरहस्वामिकेपि राजपुरुषइ-
तिप्रयोगापत्तिंच मनसि कृत्वा पक्षान्तरमाह उभयं चेति तथा च राजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवानय
मिति बोधः ३ । अपेक्षावादस्यैव युक्तिभाष्यविरुद्धत्वान्मूलकः एवं पदार्थप्रधानत्वमायुक्तं गौण्युक्तः
किन्तु रेखागवयन्यायेनोसर्गोपि परम्परैव बोधकत्वमाशयेन समाधत्ते समासेप्वेव भिन्नैव शक्तिः प-
कजपाचूववद् बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने गौरवं तस्मादेकार्थीभावमाश्रितः ४ । समास
इति हृत्तिमात्रोपलक्षणम् समर्थः पदविधिरित्यत्र पदसम्बन्धियो विधीयते समासादिः स समर्थः विग्र-
हवाक्यार्थाभिधाने शक्तः स साधुरिति सूत्रार्थ सभाष्यात्प्राभात् पदोद्देश्यक विधित्वं च कृत्तद्धित समासे
कशेषसनाद्यन्तधातुरूपास्तु पञ्चस्वपि हृत्तिषु स्त्येव प्रागुक्त स्वीकर्तॄणामपेक्षावादिनां मते हृत्तिशक्ति-
साधकमेवत्याशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति पङ्कजनिकर्तरिप्रयोगादेवोपस्थितो तत्रापि समुदायशक्ति-
र्न सिद्धेत् नच पद्मत्वरूपेणोपस्थितये गौणकल्पनात इति वाच्यम् चित्रगवादिपदेपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्क-
ल्पनावश्यकत्वात् लक्षणयैवतयोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेपि सास्त्वस्वचा पवंरथकारपदेपि तथा च व
र्णास्वरथकारोऽग्निमादधीतेत्यत्रापि विनालक्षणां योगेन ब्राह्मणादिविषयत्वे बोपपन्नोनंतत्कल्प
नातत्वाजातिविशेषस्याधिकारित्वप्रकल्पनं सर्वविद्याकल्पनमप्युक्तंस्यादिति भावः साधकान्तरमा
ह बहूनामिति हृत्तिधर्माविशेषणलिङ्गसंख्यायोगादयः तेषां वचनैस्साधने गौरवमित्यर्थः अयंभा
वः विशिष्टशक्त्यस्वीकारेऽस्मिन्नः पुरुषस्य तु वराजपुरुषस्वत्यापिस्यादिशेषणान्वयः राजपदेन स्वत
न्त्रोपस्थितिसत्त्वात् विभाषावचनेचसमासनियमवारणायकार्यम् ननु सविशेषणानामितिवचनान्न

ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वीत्वसमृद्धराजपदार्थप्रतीयमानत्वादिति भावः = राज्ञो नत्वं वा पुरुषस्यादिवाक्यो ऽपसर्जनपदानि संख्याविशेषणु
नेक्षार्थमभिदधाति समासेतन्न न तत्स्वार्थप्रधानार्थमभिदधतीति भाष्यात् तत्संख्याविशेषस्याप्रत्ययादितिभावः = सविशेषाणां वृत्तिर्नेत्या दिभिः = त

समुदायशक्तिं

निरूढलक्षणां प्रा
न्यानतिरिक्ता

अवयवशक्तेः
समुदायशक्तिः =
पङ्कजत्वरूपेणोपस्थितिः =
ललताभवाऽत्राकाङ्क्षाकाङ्क्षा
समुदायशक्तिकल्प
ना

वै. भू. विव
१५ तार्थान

यो

पदार्थः पदार्थैकदेशेनान्वेतिन्नपदार्थैकदेशेनेति न्यायः =

विभाषासूत्र

विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनं च कृतमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते वचनैरेवेति न्यायसिद्धमेव सूत्रं यद्यपेक्षा वि
वक्षायां व्यासस्यैकार्थीभावे समासस्येति स्वभावतएवप्रयोगनियमसम्भवात् सविशेषणानामपि विशि
ष्टस्यार्थस्य पदार्थैकदेशेनान्वयासम्भवात् न्यायसिद्धमिति भावः अतएव व्यपेक्षापक्षे सुद्धाद्यौपगवस्य
न्यपेक्षायां सामर्थ्यं सावकाशीभावकृतोविशेषः स वक्ष्यमाणरीतिभाष्यकारेण दूषणमुक्तम् ७। तथा
भवत्वादिरोनिष्को मां विग्रो स्योहृन्नव होपुरूधानाः केयाहुः सवर्णा लब्धारो दिदर्शः स्त्रीप्रवर्णाक्यादावित
रेतरयोगादिकान्तसूक्तपूर्णिमिश्रसंज्ञातविकारस्य प्रत्ययलोपवीप्सायाद्यर्थावाचनिकोवाचारत्यतिगोरव
स्यादितिदूषणान्तरमाह चकारादिनिषेधोऽपव्हुत्वप्रत्ययनिमज्जनम् कर्तव्यं तेन्यायसिद्धत्वस्याकं तदितिस्थिति
८। आदिनाच्चनप्रणामः हृसगमनेत्यादावुपवादीनां पूर्वैकार्थानां च सञ्ज्ञेदः दूषणान्तरमाह बहुव्रीहिनिमज्जन
मिति अयमाशयः चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिर्बहुव्रीहि सिद्धा न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदको ग्राममित्यादौ
तदसम्भवात् प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तस्य बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्ति
कर्मग्रामइत्यर्थालाभात् प्राप्तेतिक्तप्रत्ययस्यैव कर्मणि लक्षणेति चेन्न हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थ
योरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राप्तिकर्मेति स्यात् अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्व
यव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च अन्यथा देवदत्तः
पचतीत्यत्र कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनान्वयानापत्तेः अथोदकाभिन्नकर्तृकाप्राप्तिरि
तिबोधोत्तरं तस्यान्वितग्रामोलक्षणेति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्यकर्तरि विशेष्यतायाऽसम्भवात् प्रकृ
तिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति सूत्रणाः प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन सममभे
भेदान्वयापत्तेश्च एवमूढरथः उपहृतपशुः उद्धृतोदना बहुपाचिकेमादावपिद्रष्टव्यम् अत्र हिरथक
मकवहनकर्ता पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः ओदनकर्मकोद्धरणावधिः बहुपाककर्त्रधिकरणमितिबो
धाभ्युपगमात् अतिरिक्तहत्रियपदेहत्वविशिष्टेवटपदस्येवोदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टेप्रोदक
रमादिसमुदायस्यैवानिर्वाहइतिभावः। ८। साधकान्तरमाह अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ सूत्रमन्त्रकल्पना
स्वतन्त्यागश्चास्ति तवतलिङ्गात्तिंतकल्पयेः ९। अयंभावः चित्रगुरित्यादिषु चित्रगोस्वाम्यादिप्रतीतिर्विना

रामस्य इदं रामसम्बन्धि
विग्रहे रामकस्य
वृत्ति समासस्य चैका
र्थता समासे चकारार्थ
बोध वचनकार्यम् =

कर्तृर्यस्य

था

सर्वत्र

वार्तिकसूत्रन्यायसिद्धं

कालनग्रामादीनां =

शक्तिस्वपपद्यते नचतत्रलक्षणा स्वादिन चित्रपदे चित्रस्वामी गौरितिबोधापत्तेः नापिगोपदे गोःस्वामी
चित्रःतत्वदपबोधापत्तेः चित्रादिमात्रस्यलक्ष्यैकदेशत्वेन तत्रगवादेरन्वयायोगात् नचचित्राभिन्नागौरि
तिशक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृश्यो स्वामीगोपदेनलक्ष्यतइतिवाच्यम् गोपदस्यचित्रपदस्य
चाविनिगमनाविरहेणलक्षकत्वासम्भवात् नचगोपदेसाक्षात्सम्बन्धएवविनिगमकइतिवाच्यम् ए
वमपिप्राप्तोदकः कृतविश्वस्याद्यन्यपदार्थबहुव्रीहौविनिगमकाप्रसक्तेः यौगिकानाकर्त्राद्यर्थकतयासा
क्षात्सम्बन्धाविशेषात् नचपदद्वयेलक्षणेतिनैयायिकोक्तयुक्तम् बोधाहत्तिप्रसङ्गात् नचपरस्परं ता
त्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवेकदालक्षणानद्वयोरितिनबोधाहत्तिरितिवाच्यम् एवमपिविनिगमनाविर
हतादवस्थ्येनलक्षणायाअसम्भवात् नचचरमपदेएवसा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानांसन्निहि
तपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरितिवाच्यम् पूर्वोक्तबहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः अनेकमन्यपदार्थे इत्यने
नानेकसुबन्तानामन्यपदार्थंप्रतिपादकत्वेनविधानात् किंचएवंसति त्र्यादिपदेपिचरमवर्णएववा
चकताकल्पनास्यात् पूर्वपूर्ववर्णानांतात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् एवंसतिचरमवर्णमात्रस्यैव
तदर्थबोधापत्तिरितिचेत्तत्रपदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तल्येतान्यत्रविस्तरः एवंचान्यपदार्थ
बहुव्रीहौसमुदायशक्तिरकल्पनाकृप्तेः अगत्याशक्त्यन्तरकल्पना कृप्तत्यागः कृप्तशक्त्योपपत्तिरिति
समुदायशक्तित्यागस्तववास्तिनत्किंसर्वत्रसमासेशक्तिनकल्प्यतेइतिवाकार्यः यत्तुवैयाकरणादिनैयायि
कमीमांसकादयः नसमासेशक्तिः राजपुरुषइत्यादौराजपदादेःसम्बन्धिनिलक्षणयैवराजसम्बन्ध
भिन्नःपुरुषइतिबोधोपपत्तेः अतएवराज्ञःपदार्थैकदेशतयानतत्रशोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयःन
वाघनश्यामोनिष्कौशाम्बिर्गोरथइत्यादावित्यादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थतयाइवकारादिपदप्रयोगासम्भवा
त् नवाविभाषेतिस्वावश्यकत्वं लक्षणयाराजसम्बन्धाभिन्नइतिबोधयितावाक्यसमासयोराजसम्ब
न्धवानितिबोधयितायांविग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् नापिपङ्कजपदइतिवत्पृथक्शक्तिसा
धिका तत्रावयवशक्तिमजानतोपिबोधात् नचशक्यग्रहेलक्षणयानेभ्योविशिष्टार्थप्रत्ययःसम्भवति अ
तएवराजादिपदप्रत्यग्रहेराजपुरुषशिन्नगुरित्यादौनबोधः नापिचित्रगुरित्यादौलक्षणासम्भवेव्यध
स्यार्थबहुव्रीहौलक्षणायाअसम्भवः बहुत्वमपत्तिभङ्गनायतिरितिवाच्यम् प्राप्तोदकस्यादावुदकपदेए

अन्वयोः

उत्तरपदेसर्वपदेवा लक्षणायाअसम्भवात्

बोध्यतानमस्त्वामिनः चित्रास्वामीगौःस्वामी

उत्तरपदार्थस्यैवान्यपदार्थत्वेलक्षकत्वे =

प्राप्तोदकादावुदकादिसकर्तृकत्वादिरूपशक्तिः

समासान्तर्गतपदशक्त्यावाच्योपपत्तेःशक्त्यन्तरकल्पनानावश्यकेति =

एकाआदिपदे पद्युनरितिशेषे शक्तिसिद्धाना पत्तिरूपाः समा समासेशक्तिसाधिका

४

वै.भू. १६ वर्णत्वाणांस्वीकारात् पूर्वपदस्य यौगिकत्वे तु तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसापेक्षतया विलंबि
तत्वात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमुत्पत्त्यन्तरं धात्व तु राद्दिपदेचातिरिक्ता शक्तिः
कल्प्यमाना विशिष्टेकस्यैव विशिष्टस्यैव संकेतितत्वात् बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेषु सत्वात् प्रकृते चामा
त्रसन्निधानेन तत्सायथा त्वयसो लभ्यायोत्तरपदएव सा कल्प्यत इति विशेषः स्वीकृतं च कृदादिपदे प्रत्येक
मवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकमन्यैरित्याहुः पूर्वोक्ते समासप्राप्त्यस्वीकारेन रूपप्रातिपदिकसंज्ञानं दि.के.
स्यात् अर्थवत्वाभावेनार्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्तेः न च कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समा
सग्रहणात्सा न स्यानियमार्थतायाभाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूषणेस्पष्टं प्रतिपादितत्वात् समास
वाक्येप्यन्ताभावेन राजपुरुषस्य अपदलक्षणायाश्चाप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्वस्याप्यसम्भवात् अथ
तिन्नस्रूजि इत्यारम्भस्तोस्त्विति तिष्ठत्याहारोभाष्यसिद्धः तस्मादायाति प्रातिपदिकमित्येव स्वयता
य कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन समाससग्रहणं चनियमार्थमस्तु तथाचातिरिक्तितवन्नभिन्नप्रातिपदि
कमित्यर्था समासस्यापि सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थवत्वावश्यकत्वे तु समा
सव्यावृत्तिताद्वस्थ्यमेव तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम्
किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः वि
शिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् पदार्थसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव
त्यन्तरतितत्र उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् न च तत्रापि सन्निधा
नमेव अव्ययीभावसनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं यावद्विभक्तिसाल्लदर्थगतस्वार्थबोधयति
समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवाव्ययासन्निमितिवाच्यम् अर्थवत्सूत्रे विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशि
ष्टोत्तरमेव विभक्त्युत्पत्तेः सत्वात् अत्र प्रकृतितावच्छेदके विभक्त्यर्थान्वयस्य रेवकल्पनत इति चेन्नर्द्धिपद्धजुमान
यदाविनैपथ्यपत्रितिन्भूजयेत्यादौ पक्षं दुरुस्फुलेषु नयनदर्शनमज्जनादेरन्वयप्रसङ्गात् राज्ञ इति येन
त्रद्वृष्ट्या नयनान्वयापत्तेश्च रच्चदरूपादीनां विशेषणतया नत्रानयनाद्यन्वयः पाकाद्गीलः धर्मीत्त्व नीलरूपवान् स्थूलवान्
त्वादौ पाकधर्मादिजन्यतायाहिर्पस्ये घादावनन्वयप्रसङ्गात् यत्र प्रकृत्यर्थे तं तज्जन्यत्तानविवयत्वमात्रं १६
तत्त्वान्नाविरुद्धमिति तत्र घटं पश्येत्यत्र तत्पदार्थसमवायेनोपस्थिताकाशवारणाय तस्य प्रकृत्यर्थत्वस्य

प्रातिरि त्वाजारान्नीकारे वै.
समासस्य प्रकृतित्वे
तस्यवार्थवत्वाभा
वात्

अथ विशेषणविशेष्यभावेनान्वयनीतिः प्रथमं लक्षणमत इत्यर्थः = एवमग्रेऽपीति उद्देश्यविधेयभावेनान्वयोऽपि उपस्थितेस्तत्र तथा तदनुरोधेन तदभ्युप
गमे समासे विशिष्टार्थोपस्थिति तु न कल्पते एकप्रसरताभङ्गापत्तेरित्यर्थः न च मीमांसकैर्विशिष्टशक्तेरनभ्युपगमात् कथमेतदिति वाच्यम् प्राक्
तनभ्युपगमेऽपि विशिष्टे लक्षणया तेनाभ्युपगमेनैकप्रसरताघातान्नातिप्रसङ्ग इत्याह = १२

वश्यकत्वात् अथ अव्युत्पन्नायं वृत्तिर्यज्जन्योपस्थितिविषयत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयेति कृत्स्नोद्देश्ये
नेत्यत्र हस्ते तृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात् अथ समस्यमानपदार्थगतत्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः क
ल्प्यत इति चेन्न अलुक्समस्थलेऽन्यत्र च समुदायशक्तिकल्पने स्वेवयुक्तत्वादिति दिक् अपि
च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुष इत्यत्र यतीनां नीलोत्पलमित्यादौ विभक्त्यभावात्सर्वत्रानन्वयप्रसङ्गः
राजपदादेः संबन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्व
यवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतायाः आवश्यकत्वात् स्वरूपादेस्तथा
त्वाभावात् न तण्डुलः अप्रथमान्तादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थेन तण्डुलादेस्तस्य च तण्डुलादिविशेष्यप्रथमार्थ
स्य पक्षे अभेदेनैवान्वयः मुख्येन तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्ठिकोवान्वय इति नातिप्र
सङ्गः न च समासे परस्परमन्वयासम्भवात् उपपदार्थके वसमुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः किञ्च रा
जपुरुषवत् राजः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा नाम्नः राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समासमानार्थ
कस्य वाक्यस्यैव विग्रहत्वात् अन्यथा तस्माल्लक्षणानिर्णयो न स्यात् नान्नः राजसम्बन्धिरूपः पुरुष इति वि
धप्रसङ्गात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोधस्य मन्नेरित्यादि प्रपञ्चितं वैय्याकरणभूषणे
भूतपदवषट्कृतः प्रथमभक्षस्समत्वं नभ्यास्तु द्विषण्याप्रयाविधानं पुंत्रमेकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये
ऽर्थे स्विष्टकृतं यजतीम वाङ्गास्तवादेन नवित्वाविधानं पुक्तमेकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्ग
च्छते सङ्कल्पे चारुणाधिकरणारम्भः अन्यथारुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणपदवि
भक्त्योरपि प्रकारतादिरूपमात्रवाचकतया अमूर्तेन तल्लीनो करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव
वाक्याङ्गेद्वयानाया असम्भवादिति प्रपञ्चितं भवति तस्मात्समासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्यमभ्युपेयइ
त्यलं विस्तरः ।६। राजपुरुषइत्यादौ राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः चित्रगुरित्यादौ च चित्रा गावो यस्याम
यमित्येव समानार्थत्वादरीधात् यद्यपि प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति बोधो बहुव्रीहिरिति सूत्राभावेऽर्थ
ति प्रथमान्तेन पदेन वाक्यं चित्रगावो यस्येत्येवं सम्भवत्येव षष्ठीति समासविधाना द्वात्रः पुरुषस्तिष्ठ पदे वाक्यंत
थापि तस्य न विग्रहत्वं भिन्नार्थत्वात् किन्तु कस्येति मीमांसकास्तत्र समस्तास्त्रिरस्यति आख्यातं तद्धितकृतो
र्यत्किञ्चिदपदार्थं कुत्र गुणप्रधानभावादौ न बहुशो विपर्ययः ।७। तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरण

विवरणवाक्य राजा चासौ पुरुषश्च चित्रा एणां गावा यस्येति =

= ६ अथ अरुणया सदा ... प्रकरणे निर्देशे ... [illegible] ... विशेषण ... सम्भवति ...
किं पदे ते ... सर्व पदार्थाशयः पर्यन्त ... अरुणस्य ... वाक्याङ्गे ... [illegible]

करणत्वा
द्रव्यस्यापि तिस्रः
यागार्थाविधिपदार्थ
त्वादिति भावः = २

प्रातिपदिकार्थलि
ङ्गपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमा =

= समासे एकार्थी
भावः अभ्युपगमादिव
समासशक्तिस्वीकारे

राजसंबन्धिनि
लक्षणा

विभक्तिजन्योपस्थि
तिविषयत्वम

अजहत्स्वार्थको
मानसबोधः

विशिष्टार्थोप
स्थितिजनकत्व

तिस्रः

वै. भू.
१८

माख्यातं तत्र विपर्ययो दृष्टः तथाहि प्रातिकः कुम्भकारस्य त्वत्रात्त कारणिकाव्यापाराश्रयः कुम्भानुकूल
व्यापाराश्रय इति बोधः अन्ते दीपमति कुम्भं करोतीत्यत्रात्त कारणिकादिवनानुकूलभावनाकुम्भोऽत्यन्त
कूलाभावनेति बोधः कृत्प्रत्यये कारकाणां माख्याते भावनायाः प्राधान्यवदतो मीमांसकस्यापि पितृपुत्र
प्रधानभावांशाव्यत्यासेन विवरणं तु बाधकम् इति नात्र पातिकस्य विग्रहाभावो सेत्यादेर्विग्रहत्वे बाधकमस्ती
ति भावः ॥ ७ ॥ ननु समस्तकरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु चतथापि विग्रहस्यापि गृहीतसमुरुषकर्मधारययोः
विशिष्टशक्ति शक्तिमत्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तविरोध इत्यादि स्यात्तमाह । पर्यवसन्नाद्बोधाद्विग्रह
प्राक्तनाः स्थिते । या शक्तिग्रहे तत्र कृत्ववद्विरङ्कवचित्तनम् ॥ ८ ॥ पर्यवसन्नः श्रामो शाब्दबोधस्तस्मादविग्रह
सौ प्राक्तनश्चेतदानीतनं लाघवमादाया धिकरणविरोध इत्यर्थः अयंभावः निषादस्थपतिपदं समासश
क्तिपन्ने निषादरूपे निषादानां च स्थपतौ निषादस्वामिके प्ररूषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थम् तथा च ल
नार्थतान्यथा हि स्त्रोषाद्गानितिरितिन्यायेन तत्कल्पनीयं पदद्वये नपदैकोपस्थितार्थयोरुपस्थित्यादि लाघवोत्र
तत्कल्पनरूपि रेषामपि सन्निताव्यर्थषष्ठीः प्रवेश्य येति वत्तन्नणायादुर्बोरत्वात्तन्मयमेवकल्पकोटावनर्धि
ष्टतरमिति दिक् ॥ ८ ॥ इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः
शक्तिप्रसङ्गात्तस्याः स्वरूपमाह इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो यो
ग्यता तथा ॥ १ ॥ इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषादिज्ञत्वादिषु यथानादिर्योग्यता तदीयचा
क्षुषादिकारणता तथा शब्दानामर्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता सैव शक्तिरित्यर्थः ननु न बोधकार
तत्र बोधकारणत्वेऽनादित्वाबाधादिमर्थः = णत्वमनादिस्थितशक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्यथा पित्रादिसङ्केताज्ञानेपि तदन्वयबोधप्र
सङ्गः लौकिकास्तु नित्यायेश्वरसङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यं तथा चावश्यकत्वात्स एव शक्तिरस्तु स चाधुनि
केपित्रादेरीश्वरादेश्चेश्वरस्येति चेत् अत्रोच्यते सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः अगृहीतसङ्केतिकार्थबोधप्रसङ्गात्
नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेपि बोधप्रसङ्गात् नापि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः गवादिपदे
अर्थधीजनकता श्वरीयसङ्केतत्वेन तज्ज्ञानस्यानां लौकिकमीमांसकादीनां तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधा
निरूपिताया विषय न्वयव्यभिचारात् तत्तदर्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः तत्तोपि लाघवेनार्थधीजनकत्वेनैव हेतुता
तासंबन्धावच्छिन्न यामस्त्वन्वयतसिद्धेः न चाधुनिकदेवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः तत्रापि दिष्टपदमिन
वच्छेदकता तया =

दिपदे । संकेतज्ञानं २ संकेतज्ञानमाबाद

वै
कर्मधारयेत्यलं नं
निषादरूपे निषादानां
स्थपतौ निषादस्वामिके ल्मः

संकेतनिरपेक्षस्यैव तस्याः
बोधहेतुत्वमर्थः =

संकेता

दयेः
संकेत
ज्ञानस्य

ईलोपस्य तोपि =

तस्य च विशेष्यकत्वं तदर्थबोधकत्वप्रकारकसंकेतग्रहे ज्ञानेच्छादिविषयक ज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादिति भावः। विषयीकरणेन॥ इतराऽविशेषणत्वेन इममर्थं बोधयत्विति पदार्थबोधकत्वस्येच्छाविशेषणत्वेन भा ...

मर्थं बोधयत्विति नीलादिशब्दे हि पदे तु तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचाराभावात् न च स्वातन्त्र्येण बोधकता ज्ञा
ने कारणं वाच्यम् अन्यथा सैन्धवादिजनकमिति ज्ञानतो स्मात् ... दयमर्थो बुद्धोऽनेनेति ज्ञानतस्तद्बोधाप
त्तेरिति वाच्यम् तेन तद्धीजनकमिति ग्रहवतो बोधे न पदे परग्रहं ज्ञानतोपि तद्बोधासम्भवात् अन्यथा
तिप्रसक्तेरिति इदं चार्थधीजनकत्वमित्यादि ... तत्ता ... ज्ञानान्तर्गतं बोधः ना
पि लाक्षणिको हेतुदापत्तेः इष्टत्वात् शक्तिग्राहकव्यवहारस्य ... साधारण्यात् किञ्च ... दि
शोपस्थितेः शाब्दबोधाङ्गत्वात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वा
च्यम् तथा च कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्यात् अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुत्वे
तिलाघवम् अपि च लक्षणाङ्गीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितिं वि
नापि लक्षणाजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात् न चात्र वह्निमत्त्वसम्बन्धेन ... उपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छेद
कं तत्तदुपस्थितित्वं च कारणतावच्छेदकम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् किञ्च पदार्थोपस्थितित्वस्य वि
शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुत्वे तत्तद्व्यभिचारे गौरवं च शब्देव ... नचेदं पदमेतदर्थबोधकमि
ति शक्तिज्ञानकार्यकारणभावकल्पनेपि पदतदर्थभेदेनानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवं तुल्यमपि
समानम् परस्परं व्यभिचारवारणाय व्यवहितोत्तरत्वनिवेशे च गुरुतरमिति वाच्यम्। शक्तिधर्मावरोधेन तत्त
त्पदतदर्थभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यस्य तवापि साम्यात् लक्षणे कार्यकारणभावकल्पनागौरवं परं
तवातिरिच्यते अपि च शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता शक्तिज्ञानत्वेन पदार्थोपस्थितिप्रति कारणता
त्वेवं मया वाच्यमिति चेन्न शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वपदपदार्थसम्बन्ध
त्वस्य वा हेतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात् शक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात् शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थो
पस्थितिहेतोरज्ञाने तद्घटितकार्यकारणभावग्रहस्यासम्भवात् शाब्दबोधहेतुता अस्यममापि शक्तिज्ञानत्वे
नैव हेतुतास्माकं सम्बन्धत्वलक्षणायाः शक्तेरपि प्रवेशादिति चेन्न शक्तिग्रहं पदार्थोपस्थित्योः कार्यकारण
भावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथा गङ्गातीरयोः सम्बन्धाग्रहवतो गङ्गापदशक्तिज्ञानतोपि
गङ्गायां घोष इति वाक्यात् तीरबोधप्रसङ्गः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् अपि च घटमानयेति वाक्याद्व्यक्तिं न च
स्वतो हि तदा पदादि ... ज्जा ... लक्ष्यवत्सम्बन्ध ... नयन ... लक्षणाया वादि

कारणतावच्छेदकोपस्थितिमत्त्वेन कारणतावच्छेदकं तेन कारणतावच्छेदकस्य च वृत्तिहादितीयाऽज्ञानतावृत्तिकं स्यात् हेतुकारणतावच्छेदकतां ग्रहेतावत् शक्तिज्ञाने ... नैस्वापेक्षणादितान्वयविशेषणवृत्तिताऽसम वादिरूपसि ...

शक्ति

वाक्यत्वस्य ... प्रामाण्यं ... लक्षणाजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाङ्गत्वात्

प्रत्यक्षलिङ्गतो न स्तव सेव्यपेन शक्तिजन्योपस्थिति सहकृतबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेः कारणत्वं लक्ष

ज्ञान

बोधजनकता ... लक्षणास्वीकारे इति

प्रयोज्य
जन्यजन्यात्मकस्य तस्योपादानेन तादृशोपस्थित्यसंग्रहः सादाजन्यत्वस्य निवेशे जन्यजन्योपस्थित्यसंग्रहः
स्वरूपसंबंधरूपस्य तु तस्योभयसाधारणत्वं प्रागेवासंभावितमिति भावः = ४

ज्ञानस्यापि=

वै.भू.
९८

18

शाब्दबोधापत्तिः समस्तालम्बनरूपोपयोगपदार्थोपस्थितेरपि निजन्यत्वसत्त्वात् तथा च विषयतया शाब्दबोधं प्रति तं प्रति विषयकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति वाच्यम् एवं च लक्षणाया अपि शक्तिज्ञाननैतेन हेतुत्वं न सम्भवतु क्तिकमिति एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिरिति निलक्षणाज्ञानकार्यकारणभावान्तरस्य पीति परास्तम् प्रयोज्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वाद् इवं च तत्त्वाच्येत्यादि विस्तरेणाग्रप्रपञ्चितं भूषणे ।१। नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनात्तद्बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुतया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते । असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ।२। असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुत्वभ्रममादाय वाचकः बोधकः कैश्चिदिष्यते तथा च लिपिवत्तेषां साधुस्मरणप्रयोजकतयोपयोगो न तत्साक्षाद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥ नन्वपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वे किं मानं शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत् सत्यम् तत्र हि एषा भेदेन भिन्नभिन्नेषु शक्तिकल्पने गौरवात् नचपर्यायवत्स्वन्तताशङ्क्या तेषां च सर्वदेशैकत्वाद्विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्तिकल्पना तद्वदपभ्रंशेऽतथा अन्यथाभावाणां पर्यायवत् पाठनापत्तेश्च एवं च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतं तन्मतेनैव दूषणम् ॥ इदानीं स्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेऽपीति अयं भावः अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् न च साधुस्मरणात्ततो बोधः तानविदुषां पामराणामपि बोधात् तेषां साधोरबोधाच्च न च शक्तिभ्रमात्तेभ्यो बोधः बोधकत्वस्याबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छाया शक्तिरिति मतेऽपि सम्भावि विषयिताया स्वाबाधाभावात् शक्तेः पदपदार्थविशेषणहितायां भ्रमासम्भवाच्चेति उक्तं च वाक्यपदीये पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्ययः इति अवाचकः अबोधकः बुद्धिविपर्ययः एत एव वाचका नान्ये इति विपर्ययः तदर्थः किञ्च विनिगमनाविरहाद्भाषायामपि शक्तिः न च तासां नानात्वे दोषः संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वदेशैकत्वेन तस्यैकं विनिगमनाविरहात्तादवस्थ्यात् किं चाग्रेऽपदेवहे

कारिकामतेन मे

वाहाविनत्ववादिनां वाचकतानियोरे भाषा शब्दे

ण

न प्रतिपाद्यते

साधुपर्यायात्

अपभ्रंश अर्थानां किं तु भाषाशब्दपद संस्कृते महाराष्ट्र देवः

बोधकतायाः

दिका साचपर्याये ष्विव भाषाणां मध्यन्यान्येवेति कस्तत्पर्योर्विशेष इति विभाव्यं सुधीभिः तथा च संस्कृतव
द्भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकशक्ता अशक्ता एव न च पर्याय तया भाषाणां गणने नापत्तिः साधूनामेव कोशा
दौ विभागाभिधानात् नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह नियम इति ७ एतज्जनने बोधनाय साधुर्नासाधुरि
ति विज्ञस्यामिति विधिः पापजनन बोधनाय नासाधुरिति निषेधः तथा च पुण्यजनने योग्यत्वं साधुत्वम् पाप
जनने योग्यत्वमसाधुत्वम् तत्र जनकताव च्छेदिका च जातिः तदनुमापकं च कोशादि व्याकरणादि च एवमेव च राजसू
यादेर्व्रीह्यादेः फलाजनकत्वेऽपि स्वर्गादिशब्दानां नानाव्यक्तीनां साधुत्वमिति संगच्छते आधुनिकैर्वदन्नादि नाम्नामपि स्वत्र इमि
त्यादिभाषणेन च स्वादिना साधुत्वम् एवं च यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे स्मृत्यादिना स तत्र साधुरिति पर्यवसितम् गो
णीनां तु गोत्वस्य तदन्नास्त्वस्कारेण प्रवृत्तेः साधुत्वमेव आधुनिक कल्पितानां त्वसाधुत्वमिष्टमेव अत एव त्रीणि
णेयोः पदे हीत्यर्थे त्रिप्रत्ययादिकं लक्षणे पाप्यसाधुरित्यादि विस्तरेण प्रपंचितं भूषणे शक्तिः शक्तेरन्य
पायमाह ॥ संबन्धिमात्रे संबन्धो योग्यतां प्रति योग्यता समया बोध्यता सचिन्मात्रा पि त्रादिनियोगवत् । संबन्धोविं
षयः योग्यतां प्रतियोग्यता शब्दप्रतियोग्यताविषय इति समयाख्यवहाराद्योग्यताम्बिन शक्तिग्रहः वृत्तपद्म नयो
र्यमेव स वंधीति व्यवहाराप्ताग्राह्यत्यर्थः इति भूषणसारे शक्तिनिर्णयः नञर्थमाह नञ्समासे चापर
स्यप्राधान्यात्सर्वनामता आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं तदाहस्तादिति सर्ववत् १ नञ्समासे परस्योत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्स
र्वनामता सिध्यति तनिषेधः आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति शेषः अयंभावः असर्व इत्यादावारोपि
तः सर्वशब्दस्य सर्वपाद्वयप्राधान्याद्यासर्वनामतासिध्यति अन्यथा तिसर्वस्मै त्र्वसौस्मात् इदं नास्तीत्यादावभाव
विषयकबोधे तस्य विशेष्यतायामदर्शनात् अस्मदीत्यादावस्मात्पर्योपोधो मानसः तथा चासर्वस्मै इत्याद्य सिद्धिः प्रसंगः
इति अत्रत्वारोपितत्वमारोपविषयत्वं आरोपमात्रमर्थो विषयत्वसंसर्ग इति निष्कर्षः द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्व
मभिप्रेत्य १ वृत्तौ नास्त्याव्ययीभावादारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वाच्चानन्तरमाह अभावो वा तदर्थोऽस्तु भा
ष्यस्य हि तदाशयात् विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् २ तदर्थो नञर्थः अर्थपदं द्योतकत्ववाचकत्वप
क्षयोः साधारण्येन कीर्तनाय भाष्यस्येति तथा नञ्सूत्रे महाभाष्ये निवृत्तपदार्थक इति निवृत्तपदार्थो वेति नञ्समासेऽभावे
कहालिङ्गः अभाववाचक इत्यर्थः यत्र निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः साहचर्यादिना व्यारोपित त्रास्तवाः तत्रियादयोग्या

प्रतियोगिति

वै॰ भू॰
१९

यस्येत्यर्थः इति तन्न आरोपितत्वाल्लिङ्गस्य स्वत्वत्रियादेर्नञोऽवाच्यत्वात् अन्यथा साहचर्यादेरपि वाच्यतापत्तेः यत्तु तस्मादपशवमभावृत्यम
इत्यत्वेनदृत्वता अप्रशस्तत्वविशेषणं नञर्थः यद्वा अकीर्तिरित्यादि इति वृत्तिका अप्रशस्ताः अप्रशस्त अशवः अनुदरा कन्या अपश
वो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः अथ मंस्वायुत्तरपदार्थप्राधान्यमिति वाच्यम् इति स्वरूपमन्यत्र विशेषणत्वमिति प्रतियोगिनीति शेषः
कः तथा चासर्व इत्यत्र सर्वनामसंज्ञा अनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र नेकेषामन्यतरापत्तिसमासादेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवच
नानियमः अत्राह तस्मादत्रोत्तरपदार्थप्राधान्यमात्रमस्तु एवं अनेकमित्यत्र अनेकमपि वा भीत्याद्येकवद्वचनादिव्यवस्था
चोपपद्यते अन्यथा तद्भावो मद्भाव इति वद्भावापत्तेरस्मदर्थान्वयेन पूर्वं सामानाधिकरण्यस्यापि स्वीकारात् तदा
रूपप्रवृत्त्या तस्मात् असमस्तेन च भेदप्रतियोगित्वेन तद्भिन्नार्थयिकाभवनक्रियायामन्वयात् सामानाधिकरण्यं ना उपप
न्नमिति भावः विशेषो वा प्रतियोगिनीति शेषः अयं भावः गोत्ववेपि नञ्समासे न भेदः नतु लोपे कोऽरन्समास
इत्यनीतिज्ञापकात् सर्वनामसंज्ञानामुपपत्तिः अयमः शिवरम्यके लोपवारणाय नञ्समास इति हि विशेषणम् न च न
असिसर्वनामतास्ति गोणत्वान् अकी इत्यत्र केत्यादौ तथा च त्वमसर्वनाम्नोरेव नञ्समासापत्तिरिति भावः
ज्ञापकस्त्वेवम् अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचनानुरोधात्तु यामभिनेपरिं गण स्वरेसमनुपपत्तेर्भाने नत्वव
इत्यादि विशेष्यमेकवचनान्तमेव किञ्चानेकपादादिवचनेऽपि पादानेकत्वं नाक्रूरवत्तमपादानेकपादादौ बहुव्रीहिर्निषिध्यते इति भ
यसंग्रहाय एकवचनं ज्ञात्वभिप्रायमेकवचनमोसर्गिकं वा सेत्युपनेनकथं स्मर्यते विधेय विधाने विशेषानुरोधात्स्यसेकस
वचनान्वयबोधनाय वे एकवचनेन नत्तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् अतएव पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इत्यादिकमपि सूप
पादम् अत्वेभवसीत्यादौ युष्मदस्मदोर्लतया तत्र नञ्समासः तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन लिङ्गः सामानाधिकरण्यात्तु रूपस्य
अस्या त्वद्भिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेति शाब्दबोधः एवं न त्वमसीत्यत्र त्वद्भिन्नाश्रयरूपाकात्तु तत्रलभावनाभावः।
होतेनामीत्यत्र होतृभिन्नाश्रयकोस्तिताभाव इति शाब्दबोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् सत्ताभावोऽत्वत्राभावबोधो भा
भावस्य वेणताभावतानसूपपत्तेरोपादित्याद्यन्यत्र विस्तरः इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः शाब्दबोधे
तकाऽयमारोपो वा च कारलिव्या धिकमतमस्फूर्तत्त्वयोर्विशेषबीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते द्योतकाः
प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा १ येनेति तेन प्रादयो द्योतकाः केनेत्यत आह तुनावादयोनि
पातानामपि द्योतकत्वमर्थः अयं भावः ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानोऽप्रात्यये भवतीत्यस्य व्यापारः सोऽपर्सर्गार्थः तथा स

युष्मदस्मदोः

अप्रशस्तपशवः

बहुव्रीहिर्निषिध्यते

कर्मप्रणीति शेषः

उपसर्गविशिष्ट धात्वर्थः

अप्रकृत्यर्थत्वात्तद्वाच्यतावच्छेदकान्वयापत्तेः अन्यथा नामार्थ कर्त्रन्वयित्वापत्तेः अतोऽर्थद्योतकत्वमुक्तं मतेः प्रभृतिशब्दानां वाचकत्वमुप
पादिप्रत्ययार्थसंख्यान्वितत्वविशिष्टार्थः गौरवात् तथा च धात्वर्थविशेषणत्वादिवाचकत्वस्य तु लक्षणा उपसर्गस्यानर्थकत्वात् ङ
त्वस्य तु तथा च तादर्थ्येऽर्थद्योतकत्वमेव द्योतकत्वमिति अत्रापि दृष्टान्ते तु लौकिकमिव पचतीत्यादौ साहचर्यविशिष्टे चैत्रपदे लक्षणावि
लानर्थ्ये अर्थद्योतकत्वस्य स्वसत्त्वेन वाचकत्वादिति स्वयंप्रकाशवेरमात्र उपात्तमेवेति अत्र प्रत्युपासना किं प्रसङ्गार्थः विशिष्टस्य धात्वर्थमा
त्रस्य वा ग्राह्यः तथा सति तावत्फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्याप्रधातोरुपासनारूपफलवाचकत्वा

अमाधातोः

भावादापत्तिस्तेन कर्मणि लकारो न स्यात् नहि तीयः गौरवात् स्वतो धेनोरर्थ द्योतकत्वं तात्पर्यग्राहकत्वमात्रादितिभावः
हृदयत्वस्यक र्मत्वनिषेधः स्वाद्यादिविषयित्वं स्यादित्यर्थः तथा च निपातेषु लकारः कर्तृवाचकः विशेषणयोगोपि
स्थितिवाद्रादिकेसमः २ अथ यत्र सामान्यक्रियते नेञ्क्रिययत्र क्रियते तद्विवरणादौ अत्रापि धातोः सामर्थ्ये कर्मणि लकारसिद्धौ

साक्षात्कारादि

र्थतत्त्वं धात्वर्थकत्वेवाप्यनिक्तव्यमसंविहोऽनेकत्वमर्थान्तमपीत्यर्थः यद्यपि तदन्यालोः सकर्मकतया संभवः तथापि स्पर्शेन कर्मक
तामसाक्षात्कारस्य सामर्थ्ये विज्ञानेऽभ्यासरूपेऽपि स्यादितिभावः अथोपास नामसाक्षात्कारादिनिपातानां तु साक्षा
त्कारत्वलक्षणरितिकोप्रत्यय स्यान् तदुक्तकालोऽप्याथारूपधात्वर्थोक्तत्वं स्वतत्त्वयुक्तनिपातानां तदर्थफलत्वप्रधिकरणव्य
ापारवाचित्वसकर्मकत्वमुपस्थानं मिलितरूपाकर्तृत्वाद्भिक्कास्वविशिष्टेति नेदं साधकमिति चेत् नामार्थधात्वर्थयो

प्रकृत्यर्थ धात्वर्थ

भेदेन साक्षात्कारान्वयासंभवात् निपातार्थधात्वर्थयोरत्वयसंभवात् अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि सकर्मकतया तण्डु
लानां धात्वर्थे ऽन्वयापत्तेरिति किंच प्रादीनां वाचकत्वे द्योतकत्वे कर्तृः कीदृशो निश्चय इति बहुधा न्यूनकीदृशोऽतिरिक्तविशे
ते अस्मान्मते प्रादेरर्थविशेषकत्वालक्षणया स्यात् एवद्योतकतानेवास्यादिति साधकान्तरमपि वेप्याह विशेषणेति अतो

इति वक्तव्योभन

भवतः सम्बन्धेयद्वहुवचनविसर्गापत्तेस्तस्य समासे पत्वादिति भावः अपि तु निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विनाश्या
दिकं भेदेनान्वयासंभवः न पाराजाय हृदयस्त्रीत्व प्राप्तापत्तेरित्यपि वेप्याह यादीति एवं च देवदत्तः सम्बन्धी यतते कर्तृस्वस्य च देवदत्त
स्य चेत् वस्तु न न्वधवत्त्वादिदर्शनादिति भावः ननु प्रातिपदिकार्थयोरभेदे विभक्तिजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावो

निपातातिरिक्त प्रातिपदिकार्थ योर्विभक्तिजन्यो पस्थितिर्हेतुः

निपातातिरिक्त एव वक्तव्यो नोक्तदोषस्तात्पर्यान्यथानुपपत्तेः तत्राह भूवा पतितादिविभागेन कृतावपि निपातेन तस्मात्तेऽप्रमाणमित्तिविभाग
यः २ सहस्रा सहस्रो न सामानाधिकरण्येन निपातवत् अभेदेनेति अभेदेनेति शेषः विभागेनासमानाधिकरणेनेति अयमर्थः
समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्य व्यत्पत्तिः निपातातिरिक्तविशेषणकल्पनेमानाभावो गौरवं च ताक्किके निपाता
नां द्योतकत्वादत्वय एव नास्तीति नायं दोषः अत एव तद्दोषनाशाताद्रूपदेऽन्वयानियोगिकत्वात् तत्क्विति नेयाधिकाः २
अपि च निपातानां वाचकत्वे काष्ठादावन्वयो न स्यादित्यादि साधकान्तरमाह यो रुद्रो निर्दोषो यान्त्वयतिरिक्तस्मानिव इत्यादा

इदं प्रत्युदाहरणम्

साक्षात्कारादिषु

तत्र मतिः लकारो न स्यादिति

निपातातिरिक्त प्रातिपदिकार्थ योरभेदान्वयो ये समानविभक्ति जन्योपस्थितिर्हे तुः

बहुव्रतियोगि कात्भाववत्त्व लक्षितन्त्रयात तास्

समुच्चयवाचकस्य निपातार्थत्वेन समानविभक्तिपदोपस्थाप्यत्वेऽपि न धवखदिरपादाद्भेदान्वयदोषापत्तिः २५

वै.भू.
४०

वन्धयोस्तस्माद्द्योत्यश्चद्ववलं ततः ४ उक्तसमन्देः प्रेरेसरसमृतस्मान्नुदीयात् ... अनुमीयतेः अयं भावः प्रादीनां
तत्सहशपरत्वेऽवधानस्य द्योतकत्वे संगच्छते श्रेयस्करमनुधाना प्रकृतस्य धात्वर्थत्वादर्थबोधकत्वमुपपन्नविरोधः स्यान्न
तथाहि उस्रेविनिकरणमरुतीयावश्यस्तोत्रकरणमिवार्थमर्हस्तस्य करणत्वविपनस्य करणत्वेनानन्वयबोधयितुमशक्य
न्य= अत्रकत्वप्रसंगात् एवमाद्गस्यासत्त्वार्थकत्वात्तत्तृतीयायाश्च संभवात् संभवेवाश्रवणप्रसंगात् अतएवदोत्तरतृतीयानन्वयु
प्रसंगाच्चेत्याह सुपांचेति सुपांश्रवणंचेत्यर्थः चकारोऽस्त्वपदोत्तरतृतीयायाश्चानन्वयः समुच्चीयते दण्डेनविनादिपदोत्तरतृतीया
विवक्षणेऽयोपादेतीपरमेश्वरोवन्द्य इत्यत्रचतुर्थ्यो वैदिकमन्त्राभावात्तु तत्र द्वितीयायाश्चानन्वयः इत्यर्थस्यकर्मत्वबोधकोस द्वितीयादेः
म्भवश्चसंगृह्यते यदिचविशेषणविभक्तिरभेदार्थासाधुत्वमात्रार्थावानत्रापीतिब्रूयाः सत्त्ववाचकत्वेनत्वयरव उत्सदृशशरा न४
णांसमानाधिकरणपदोपस्थाप्यतयाभेदेनान्वयायोग्यात् वाधात्भेदेनापिसः ... स्वामित्वसम्बन्धिनः शरदस्त्वयुक्तम् ४
वन्नुवन्नसन्ने इत्यादौ नसुबलन्तस्यापत्तिः सर्वपदस्यानर्थकत्वेनतत्परपदार्थप्राधान्याभावात् उपसर्गस्यार्थवत्त्वा
भावेनप्रातिपदिकत्वाभावाद्धि भक्तिस्तलोपस्यादिरनुसारः नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यमप्रसवश्च सुप्तातोऽन्यमेवार्थमादायत्व
युक्तेनामतः स्मृतः ५ नञ्समासादौ योऽन्यपदप्रधानतासाधकमर्थमादाये वनमेवार्थमादायार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमित्य
र्थः वस्तुतोऽथप्राग्दावृत्तिज्ञापकान्सत्त्वतुल्यत्वं निपातस्यानर्थकस्येतिवार्तिककारात्प्रातिपदिकत्वहत्त्वदितसमासश्चतस्नुके
समस्तसुपार्थकत्वचकारेण निपातानां संग्रह इतिबोध्यम् तस्मायुक्तं निपातानां द्योतकत्वं उक्तंचाहत्यधिकरणेवार्तिके चतुर्वि
धेपदेचात्रद्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियतेसमायान्नैनोपसर्गनिपातयोः तयोरर्थाभिधानेहि व्यापारोनैवविद्यते यदर्थद्योतको
नोतुवाचकः सविचार्यतइति उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यत्रनीयते प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदितिहरिरप्याहुपसर्ग
पदेनिपातोपलक्षणं धातुपदंचप्रातिपदिकस्यापीतिवाच्यम् ५ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानांतत्तदर्थवाचकत्वमेवयुक्तंबोधक
तारूपवाच्यत्वाच्च किंचोक्तरीत्यापचतीत्यादौधातोरेवकर्तृत्वविशिष्टभावनायांलक्षणास्त्वितस्यार्थग्राहकत्वमात्रंतिङादेः
स्यादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह निपातानांवाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः युक्तंवानत्वनुक्तंपरेषांमतमेवनः ६ एवंचयथा
नर्थप्रातिपदिकार्थयोरभेदेनान्वयबोधेनयुक्तइतिनिपातव्यतिरिक्तविषयसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदेनान्व
यइत्यपितथैवगम्याकल्पनीयमितिभावः नत्विति नैयायिकोक्तंप्रादिद्योतकंचादिवाचकमित्यर्थः यत्तुसर्वेषांनिपातानांवाचक
त्वेऽर्थवत्त्वेनैवतेषांप्रातिपदिकत्वसंभवान्निपातस्यानर्थकस्येतिविधिवैयर्थ्यम् सर्वेषांद्योतकत्वेचानर्थकस्येतिवैयर्थ्यं तथा २ः
चकेचिद्द्योतकाः केचिद्वाचकाइत्यभ्युपेयमिति तन्न एवंहिचादयोद्योतकाः प्रादयोवाचकाइतिवैपरीत्यवारणात् सर्वथान
र्थकानामादस्यसाम्यार्थमुपात्तानांसंग्रहायवार्तिकारम्भसम्भवेऽप्यदोषस्येत्वाच्च तस्मान्माध्यमतमेवत्वाच्च परेषामितिबहुव

तल्लक्षणघटकत्वस्य च न सम्भवः इति भावः। तथा च द्योतकत्वं त्वन्मते सम्भवदपीति सिद्धं। प्रकृतार्थबोधे अभिव्याहारसहितत्वान्मात्रस्य कल्पितत्वादिति भावः। :=५. इदं बा
र्थबोधे व स्फुरकं शक्तिज्ञानस्य सम्भवाद्विभक्त्यादिबोधे नादि शक्तिज्ञानस्य क्षयः। :=५

चनं मीमांसकसंग्रहाय केवलत्वं तत्र शक्यतासम्बन्धाद्बोधासम्भवः कारणत्वेन हेतुतया च कारणमेव न द्योतकत्वे न द्योतकः। किं च द्योत
कत्वपक्षान्तराणां न च शक्तिः कल्प्या च कारादेर्द्योतकत्वपक्षे शक्त्यकल्पनेति गौरवं स्यादिति समुच्चयाधिकरणे स्थितं न तदपि न यु
क्तमिति भावः। तथा हि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपपत्तौ घटादिपदानामेव समुच्चितेन लक्षणया तात्पर्यग्राहकः
प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि। अस्माकं लक्षणया उपस्थापितार्थबोधात्मककार्यकारणभावग्रा
हकः। एवं शक्तियस्यापि निपातस्यापि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावात् उभयथापि युक्तमिति मिमतम्। अत एव सर्वाचकाद्वि
शेषणानां भवाद्योतकौ पिवेति वाक्यपदीयं संगच्छते। एवं निपाते यदि तावद्वाचकत्वमथ द्योतकत्वमथवेति नियमस्तु न युक्त इ
ति ध्वनयन्नाह मतमेवेति ६ पर्यवसितमुपसंहरन्नाह निपातत्वे परेषां यन्न तदस्माकमिति स्थितिः। व्यापकतावच्छे
दकस्य तायुक्त्वबच्छेदकमिष्यते ७ परेषां यन्निपातत्वे प्रसक्तार्थकत्वे सति चादिगणपठितत्वं शक्तिसंबंधेन निपातपदवत्त्वे
जातिर्वा यापि तन्तदेवास्माकमपि परं तु सामान्यधर्मप्रमाणेन ओपस्थापितानन्तकत्वापन्नद्योतकतावारकत्वे दैनैव कल्प्यतिनैया
यिकोक्तशादिचा जातिर्धर्मसमझक्रमिमर्थः। व्यापकतावत् सामान्यत्वात् घाकेनायाध्यन्तपलक्षणद्योतकतायावेत्यपिदृष्ट
व्यम् ७ अनिश्चितरूपणाहारे निपातानां द्योतकतायाः निर्णयः भावप्रत्ययार्थमाह कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबं
धनम् तत्वलोरर्थंकथनं टीकायामाह दीलासृतम् १ कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढाभिन्नरूप
व्यभिचरितसम्बन्धेऽभिधाने वार्त्तिकं वचहृतिमीमांसकादीनां न्यमम पाकृदवन्याह टीकायामिति भर्तृहरिणा भाष्यटीकाया
मित्यर्थः। तत्वलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् अयमर्थः समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसंबन्धविशिष्टे कल्प्यतत्र अ
नुमतम्। तथा च तदुत्तरभावप्रत्ययः संबन्धं वृत्तौ प्रथमापितमिति पाठपक्षेऽपि प्रभेदपक्षेन संवृतीति भाष्यकृतमतम्
इति पदमभेदे नेत्यर्थः। एवं च राजपुरुषत्वमौपगवत्वपक्षत्वमित्यादौ स्वस्वाभिभावः संबन्धः अपत्यापत्यवत्संबंधः क्रियाकारक
भावः संबन्धस्तत्वयोगेषु औपगवादावव्यभिचरितसंबन्धेष्वर्थान्तरे रूपित्वादि न उद्गान्नार्थः। दामोदरत्वकृष्णसर्पत्वमित्यादौ
जातिविशेषणान्तेऽपि पदार्थमनुत्तेति रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसम्बन्धेष्वप्याप्तेऽर्थः रूढिरूक्ता हितीयं यथा शुक्लत्वम् अ
मुच्यते अस्यास्त्यस्मिन्निति मत्वर्थे लुग्णत्वेभ्यो मतपोल्लगिष्टतिलुप्तमत्वर्थेऽपि तान्तत्वेऽपि बहुः। शुक्लत्वमभेदप्रत्ययाः गुणस्येवप्रका
रत्वेन भान्ति जायन्ते रूढौ संतोभावः सेव सत्रज्ञाता वेवप्रत्ययः प्रतिकृ १ दण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थप्रकारं ऋ अमात्रवाचकतान
हिते सेति वदन्तो मीमांसकं प्रत्याह। अकार्दः जरतीयं स्याद्दर्शनानतस्ममिनाम मिशेते तस्यित्वपदकृयतादिशुद्धि
२ भावप्रत्ययविषये तथा हि दामोदरत्वं न दृष्टभिन्नभावप्रत्ययस्य चलत्याचाभिधायकत्वेन मीमांसकानां दृष्टे
त्यादिष्विविचन शाप्नोत प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रकृष्ट द्दृश्यत्वे हि प्रत्ययस्य भेदेनाभिधीयते अन्यथा हि त

Margin notes:
द्योतकतायामुपि
जाति
तुपा५
इत्यादेः
तेः
पदत्वाद्यवच्छि
पलकः
निपातस्यान्ये निपात
त्वं व्याप्यम्
आदितः अद्येत्र
सः दामोदरत्वं
सर्वं नामिका
प्र५ प्रकृत्यर्थ
प्रकारो
दृश्यता
चेत्यादे प्रकारकः
प्रकृत्यादि
पं

त्वमि० काचित्ज्ञात्वादिवाचकत्वं द्वित्वादिसंबंध वाचकत्वम् = मीमांसक बोधे किंतु द्रव्यः प्रकारापि

कथत्र अं॰ सा॰ त्रयस्य २१

मित्यत्र इत्यत्वादेर्दण्डीत्यादौ दण्डेऽस्वत इत्यत्रभाव मन्यस्य वाच्यतापत्तेः नचननन्तमेदण्डीत्यादि संबंधः प्रकारः यत्तुपदार्थस्यमेवनोपवाचो
नास्तिगुणोपरः नदागत्वतत्वाभावात्संबंधो वाच्यत्वमस्तीति तत्र इत्यादेः संबंधवाचकत्वेनोपपन्नत्वात्प्रभाभावात् प्रवृत्तिनिवृत्ति
सादवेवयेयाकरणपक्षे ननुतथापीदंवैषम्यकल्पनमिमनय्याः सिद्धान्तेनेति जायनइतिबुद्धमानेनाभिवितं सिद्धान्तेप्रकृतिज
न्यबोधप्रकारत्वाद्योज्ञायं तदर्थः समप्रकृतिजन्यबोधप्रकारैकरस्य त्वचपत्तदुपेस्थितमिति योजना नोपपत्तावाह प्रयो
गोपाधिमात्रभिन्नप्रकृत्यर्थप्रकारत्वा धर्ममात्रेवा असिनियद्वायाहपसदमी जायनेनकृन्यधेधप्रकारेभावसेतिने प्रयोगेऽ
पार्थेनि मित्तप्रकृत्यर्थे प्रकारतयाभासमानत्वधर्मवच्छत्तयास्थितवाहयोजायते प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वाधयेइति यावत् ननु
कृदन्तमित्यत्र प्रकारत्वात्कृदन्तत्वप्रसङ्गेनद्दष्टत्वत्वस्यापिवाच्यनास्यादित्यत्राहप्रतिमारु धर्ममात्रमिति नतत्रत्वबुद्धिविचार
इत्यभिप्रायः ननुत्कृतिविशिष्टप्रत्यक्षस्यगृणाभवबट्टत्वत्वादिरूपत्वात् संबन्धिभेदासाजनेवविशेष्यमानागवादिषु जातिर्निश्च
नेत्रसामर्थ्येशहाव्यवस्थिताः तात्पर्यति पारिकाप्येचधात्वर्थवृत्तचलने मानित्यासामुदानात्मानतामुकुस्त्वतत्वाद्यरनिराकरण
दीयाद्रितमकुच नस्वभावस्त्वनत्वाविनिसप्रेवार्त्तिककारैः यस्यगुणस्यभावा
द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलाविति यस्यगुणस्यविशेषणतयाभासमानस्याभावादन्यत्वाद्रव्यविशेष्याद्रव्यविशेषाः शब्द
प्रवृत्तिस्तस्मिन्वाच्येत्वतलावित्यर्थः नृत्याचेरूपादिषुहेमो जातौ शुक्लादेर्दीर्घमहदादिभ्योगुणेपाचकादिशब्देभ्यः क्रिया
यां वहादिषु हेमो जातो प्रत्ययः रूपादिषु दूर्वानजातिप्रकारकबोधजनकत्वात् पक्वादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे
न संप्रत्ययः संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमितिमतेचसंसर्गेप्रतिपाद्यस्य प्रत्ययस्य वाचकत्वादेतिभावः नतुजातिवाचकानामक्रियपदत्वापत्तेः।
तावच्छेदिकाः तथाचत्वतलत्वमित्यत्रद्रव्यनिरसाधारणोधर्म इतिबोधप्रत्ययादिष्वप्यत्र पदानन्तरमाह यद्वेति यद्वाप्रकर्षमावाः स्वे
नोपेतेनभवतिसतेभावेइतिवाकौचकोय्यवह्यायहृत्लत्स्वचनप्रयोजनकोपिभवतिवाचकत्वेनप्रवर्त्तनाशृतिभावाः शब्दाः स्वे
नस्वरूपेणार्थेनभवतिप्रवर्त्तन्तेऽनेनेतिभावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः भ्रयभावः प्रवृत्तेरुपिद्रव्यप्रकारः रहितत्वत्लेत्वाकृत्युः।
धिविरवशिष्टादिषु हेभ्यस्तत्रप्रत्ययः कश्चिद्दासीत्यादिषु प्रकारकबोधस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् अन्यथावैनोषधिवर्गादेर्नीग
रिकादिकान्वयबोधकत्वापत्तेश्च एवमेवप्रसिद्धार्थकपदेषु नभवःसर्वसिद्धः नतद्वाद्दिपदेद्वित्वतत्वज्ञात्यादिभेदेन तथाचो
भयमवच्छेदकं यस्यतथात्वमिति ननुः तज्ज्ञात्यादिरूपेणबोधोपस्थितिः पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तुविशिष्यनापेक्षितः किंविदेवपदमादि
कं साधुपदत्वादिमादिरूपण्यापेक्षितइति विशिष्याहृत्तपाक्तिकेभ्यस्तथैवावबोधः तथाचद्वापित्वप्रसमयार्थइतिस्पष्टमेवभूषणे
इति प्रथमसारभावप्रत्ययार्थनिर्णयः सारदेवतेन्यत्रदेवताविशिष्टदेयप्रत्ययार्थः यद्वेदद्वैतादोइन्द्रादेर्देवतातोपस्थापकत्वं
तत्राभावात्तस्यरूपेणोपस्थितयेशक्तिकल्पनावश्यकत्वात् अन्यथामित्रादेवताद्वावदन्ये वचनस्थितः अग्निमित्रापदसाक्षिर्ययन्त्रस्ये
वविषयार्थत्वमिति केवलाद्देवतावाचीनर्द्दितोमेःसर्वत्रप्रत्ययः नान्यदुक्तार्थदेवतात्वनिपादयितेसइतिचमीमांसकेरपगतमितिसाशये

पद्धोपस्थितिःसामान्यधर्मप्रकारकोबोधः = ४

तथांज्ञात्यादिप्रकारकः = शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिप्रमाहतेयातत्मानप्रकारकत्वविषयत्व = ५

इन्द्रादयः सहितादः = अग्ने इत्र = प्रादुर्भवदत =

स्वादि: क्रियायां वार्त्तिककार = शब्दस्वरूपेण = शब्दस्वरूपेणः शब्दनेषा प्रवृत्ति निमित्त = ८ शब्दप्रकारको नुभवः = ६ कश्चिज्ज्ञात्यादिकं चिह्नः = शाब्दः

जात्यादिविच = अशक्तिवृत्ते शब्द प्रकारक बोधान्तो कोः = ७ प्रसिद्ध पदेव दाधिकबुद्ध्या नभज्ञ्यादिभेद प्रकार ९ कोऽपि बद्ध्या प्रसिद्धार्थक पद प्रचुरता कावेद्यामः किं तु एवं प्रकाशः = ६

शयेनाह । प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थे विशेषणात् । अभेदस्त्वावयोः संसर्गः प्रातिपदिकार्थयोः स्थितिः । देवतां प्रदेये च त्वत् [illegible] शक्तिरस्तु वा ॥ एकदे
श देवतात्वेन च विशेषणमभेदेनेत्याह । अभेदस्त्विति । न च देवताया प्रत्ययार्थैकदेशत्वात् प्रकृत्यर्थस्य तदभेदेनान्वयः स्यात् [illegible] येनाह । देवताया
मिति । तथा च पदार्थैकदेशेनैवान्वयोऽस्तीति भावः । न च स्यादिदेवस्य प्रकृत्यर्थे देवताभागे तत्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वेन रूपेण [illegible] स्थितये साकल्यते ।
प्रकृतेर्लक्षणयैव तदुपस्थितिसंभवात् उपसर्जनीभूतानां [illegible] इत्याह । प्रदेयपदं वा शक्तिः प्रकृ
तेर्लक्षणया देवतायां निरूढेति सर्वथा स्वीकार्यता अस्मीस्थिता । न चैवं [illegible] शक्तिः क
ल्पनं तत्रैव [illegible] समानाधिकरणत्वाच्च [illegible] मीमांसका
नां तु न [illegible] देवता [illegible] देव
तायां देवतात्वेन [illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] विशि
[illegible] निवासः [illegible]
[illegible] नारी यैः [illegible] आरोपितप्रकृति प्रत्ययार्थ [illegible]
[illegible] इति भूषणसारे यौगिकार्थनिर्णयः ॥ [illegible] अभेदैकत्वसंख्याप्रती
यत इति सिद्धान्तं [illegible] अभेदैकत्वसंख्या [illegible] संख्या
विशेषणम् [illegible] अभेदैकत्वसंख्या [illegible] विभागेन [illegible] संख्या
[illegible] विशेष [illegible] संख्यासामान्य [illegible]
निवर्तते [illegible] समासा [illegible]
[illegible] इति वैयाकरणानां [illegible] भावः । [illegible] सामान्य
[illegible] एकत्वे [illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] इति भूषणसारेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ।
संख्याप्रसंगात् [illegible] संख्या विवक्षा [illegible] निरूपयति [illegible]
[illegible] एकत्व [illegible] विवक्षित
[illegible] अधिकरणे [illegible]
[illegible] विशेषण [illegible]
[illegible] नकार [illegible] विधान [illegible] उपपत्ता [illegible]

वैकल्पं लक्षणं इत्यर्थश्चायमत्रेति भावः शब्दार्थस्तस्य संबन्धाधानस्यानुरोधात्तदन्तरे यत्तो मतेः न प्रत्येकमाह शिकारणोक्तदेलसामान्य प्रयत्नं नास्ति ली
ह्यात्रसिद्धमिति आदिनाग्रहेकल्पसंग्रहः ननु विधेयविशेषणविवक्षावश्यकी अन्यथा नञ्न कार्याख्यातः भिन्नसमभिन्नकाम एव यदनोषाम प्राप्तेः
पक्षः पूर्वपरयोरिसूत्रे कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव हात्मभेदवारणाय यस्मिन्नेवार । विधेयभेदकं तत्रमत्रमी नियमो नहि यद्देवेकत्वादिहेतूनामाश्रयणमना
धात्व॰ कलम् भेदकं विशेषणं न त्वविवक्षितं विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यस्तु न चापमन्यतोऽनुवाद्यस्यानियमोऽनादिकं च विकेकं कुतो विनेयार्थः यदेकत्वादीयोऽहे
न वा कालेश हिलस्याप्यपगमनाकाश एकत्वविशिष्टपूर्वत्वादित्वविधि हमारे धातुकं चोदितपक्षमाये आगमादेर्विधिसंभवादिति भावः नन्वेवं भिन्नस्यात्र न विधेयविशेषणस्य तत्रैव
कारद्वयलाभोऽनुपपादितस्य तत्राह रहास्यांताम्यमेदेनन कारद्वयलाभतः च तिर्नैवास्ति तत्र विधेयभेदकत्वम् चकारस्य चितनि ह्यालस्यतः पूर्वे दकार
स्य च नस्तिवाक्यभेदमात्राय न कारद्वयलाभस्सार्थः इति समासे संख्याविवक्षा निर्णयः क्त्वाप्रत्ययाद्यर्थं निरूपयति अव्ययकृतेन रूपोक्तेः प्रकृ
त्यर्थानुवादयः समानकर्तृकत्वादिहास्मिन् पाणिनिस्थितिः समादयः समनुवादयः प्रकृत्यर्थाभावे भादिनाक्तादेः संग्रहः भावे स्यात्रमानमात्र अ
पपक्तेनरूति अयमयमेवातो भाव इति वार्तिकाद्यर्थः नत्र समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाविधिस्त्रारणकागतिसंज्ञा समानकर्तृकत्वादीति अयं भावः
भोक्तुं पचति भुक्त्वा व्रजती मारादेवकवाकताऽसमर्थसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेष्यविशेषणभावमंतरेणानुपपन्नात् अन्यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यादावेकवाक्या
नापत्तेः तथा च तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो न युक्त सामानाधिकरण्यसर्वत्र अभेदोऽप्यप्रवेदेत्यादिरनेकविधः तथा च भोक्तुं पचति
भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनवृत्तिकापाककर्त्रि या भोजनं जन्यात इति नैव बोधः अत एव जनयानानन्तर्य यद्द्वयोः सर्वे विर्गीतादसहतनप्रयोगः सामानाधिक
रण्यस्यापि संसर्गत्वेनापि समानकर्तृकत्वमपि लब्धं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वापरभावः सामानाधिकरण्यं च संसर्गः भिन्नभोजनसमानाधिकरणतद्
रकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः अधीत्य तिष्ठतीत्युत्तरार्धादावपि तीव्रतरेवाप्ययनप्रयाहानयोरभावे कालेऽप्रयोगापत्त्याययसंस्थितिः स्वापं कृत्वा न
स्वाध्ययनं च त्वयाहानेचेतिकालविशेषाविवक्षया व्याप्यत्वं धात्वर्थस्य सामानाधिकरण्यं च संसर्गः एवं नान्यनभ्यलाभेन व्याख्यातमत्र लाभ इति सु इह कस्मान्न भव
पोर्वापर्येणा चो= कमव्ययकृतो भाव इति एवं च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गता अत्र कृतत्वरूपत्वातकत्वकारिनाम् अत एव समानकर्तृकयोरिति लब्धं स्वपाकत्वेनोपात्तत्वा निरर्थंभुक्त्वे पश्चात्
न्नेतिभाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्येणाविवक्षा दिविधियतेनत्वविधिरितिभावः इति कैयटः यत्तु समानकर्तृकयोरिति लब्धा समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमयथो द्रव्य नीति [illegible]
प्रसीदनाम्नि [illegible] आसाद: दनं पक्त्वा ह भोक्ष्ये रमत्रमयेतिस्तीयाप्रसंगाच्च नचाख्यातेन कर्त्रभिधानात् प्रसेति वाच्यम् भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात् अन [illegible] भवि
भिहिते भवतीति षष्ठ्यादिबाधप्रयणात् अत एव भासादेशत्वे [illegible] शासार नक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यस्ति क्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्यम् [illegible] ति=
एवं तस्मात्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न तत्रानन्वयाच्च बालाभावात् समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा [illegible] अन्यथास
मानकर्तृतत्वे च सत्त्वन्यासः स्यात् तृतीयापाद्देनत्वात्तार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात्तदधीनतद्बोधे नगुणे कार्यं शहृत्रे नैसंभवति अतः
कर्तृपाक्रि: न वाक्यपदीये प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रयात्तत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणे तदा त
दन्वितापि प्रतीयत इति किं चाप्यथा कर्तृलोपि क्त्वार्थतापत्तिः पक्त्वोदनं मया भुज्यते [illegible] तृतीयायाः प्रकारान्तरेणावारणादित्यास्तां विस्तरः ३ २२
निरूपणसाधुत्वात्सूत्रार्थनिर्णयः सिद्धान्तमिति कुर्वन्नाह वाक्यस्फोटो [illegible] सिद्धान्तिमतस्थितिः सप्रत्ययेन [illegible] बोधकानन्तरस्मरताः ।=
[illegible] अपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटो [illegible] अखण्डपदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटास्त्रयो इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धान्तेति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकं

क्लिष्टार्थं

आदिनालिङिष्यादेर्लोपस्य अ[illegible]ति
आइत्यादेर्लुब[illegible]तिङि [illegible] आदीनेषां वाचकमतमाह ॥ ८

उक्तलडादयः ॥ तिबादेः ॥ ९ कार्यं निरूपणे ॥ २

वस्तुतस्तु पिपासा स्फोटा निति ज्ञाना भन्नोऽयामेव वाल्लवुलबोधनायत्तदुपादानमेतदेव युक्तमिति अतिनिष्कर्षे तु निमित्तस्थितिर्वैयाकरणानां
ष्यकाल्पनिकाम् न च न के से ण सर्वत्रानिरूपयत्वं वर्णस्फोटे प्रथमतमाह । साधुशब्दे इति साधुशब्दान्तर्गतानां वाचकत्वे निर्विवादमिति । निर्विको
विरत्वेष्वा वेति वैयाकरणानां साधुत्वेऽपि च तिङ्मस्या दिष्टप्रयुज्यमाने अन्तर्गतानां लिङादीनां तद्यपदेव लोपकाल्पना च काल्पसे वेशा [illegible] वस्य प्राप्त वस्या
पितत्वात् न ततः स्वता [illegible] त्यादेः स्यात् इत्युक्तमर्थः प्रत्ययघोगान्तर्गतानां लिङादीनां वाचकत्वे वा चकत्वेन प्रत्याययन्ति अत एव ततः पश्यन् च के वलत्वा दावा
देशाभवत्वं गाणारेराभावरूपस्य बोधकत्वासंभवाच्च लिङादितः स्वतन्त्रलकारा स्वादेः स्यु वाचकत्वे तत्स्थानि निरूपतया शक्ततावच्छेदकत्वे चित्यात् अन्यथा
चानुच्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्यादावनुशासनवानुरूपत्वाच्च तथादेशवाच्यार्थबोधकमनुशासनमुपालभामहे इत्याह
नाभ्युसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे अव स्थितेर्ये वह नेत्यादेलु प्रायेण तथा किञ्चाल्पाते न प्रयोगवैर्लट् इत्यस्मार्थते यदि कथं कर्त्रादिवाच्यतानवाप्तम्
महिमावय अवस्थानु ते धात्वयोगा न्तर्गताः प्रत्ययवाचकानि ततः स्वतन्त्रार्थः । तथाहि पचतीत्यादौ लकारमविदुषां बोधान्नतस्यवाचकत्वं
च तेषां तिङ्त्वेन क्लिश्यमादौ धात्वस्य अन्यत्वेमानाभावात् आदेशिनामपि तन्निर्दिष्टापकरणैः सिद्धेयामि न भि व्योम पुरामालः शक्तोक्ते नेति च स्थानापत्ते
मसर्वेषां साकृतेगौरवं व्यभिचारस्याल्प्ये च आदेशानां प्रयोगान्तर्गतानां नियततया कृते वा प्रान्तत्व तथा चादेशित्वरणकल्पना नेतिना [illegible] साधकानार
माह अवस्थितेरिति अवकाशस्यावच्छेदकता ग्राहकेषु मध्ये मञ्चस्यमान निबन्धादिष्वेवेति तथैव वाचकार्थः । किं चलेदेत्वाद्यायतन इति लकारस्य बोधक
त्वे भल इत्यतोपि बोधः स्यात् नाहत्या बोधपचतीति समभिव्याहारोपि कारणमिति चेत् सहीवप्रकत्वादस्तु ताहशसमभिव्याहारस्येव वाचकत्वसिद्धिः
अन्यथा लकारस्य वाचकत्वे समभिव्याहारस्य कारणत्वे चेत्यमपि कल्प्यमिति गौरवं स्यात् तथा च ताहशसमभिव्याहारः सममिति व्याहृता वर्णा वेपत्र विनिगम
काभावात् प्रयोगान्तर्गतानां वर्णानां वाचकतासिद्धीति भावः अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे स्थानित्वे कर्त्रादिरतनावाचकत्वं च न स्यात् लिङ्वादस्याहु
ह किं चेति आदेशानां वाचकत्वे तिङ्ग्वेन भावुना यामन्नेता दिना कर्त्रादिशक्तिरिति प्रपद्यते तु भाग इति भावः न चषाने जातोऽकृति लकारादस्य अप्रपे
षानजर्थं इत्यस्तु कर्त्रादि रिह दि त्यनुशासनादिति शंक्यम् स्यान्तर्ये न निराकृतत्वात् षानजादौ कर्त्रीत्यस्याप्रहतेः अप्रयाह जादावपि प्रवर्तेत हेतु
नैः पचमान इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधात् वनचः कर्म वाच्यः स्यादिमाग्रंथाह तदवाच्यत्ततिङ्त्वमिति नाम नाक्तिवर्सहा नामाद्य
योरभेदेपि नत्या मुत्यावधार्य नाम अधादेशावाचकाश्चे मदस्कोटस्ततस्फुरः पचतितरामिन्द्रः पचति कल्पमेत्रत्यादिषु नामार्थत्वाभेदान्वययोः
सम्भव एवेति कर्तेवाचकतास्याहितिभावः न च पचति कल्पनित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात्कर्मरिव तत्र पचमानशब्दवाच्यत्वाषत्तेरिति लःक
र्मणीत्यनुशासने वलाद्युकाय कल्पिते नेलकारेकर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्तम् इति वर्णस्फोटनिरूपणम् एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे
तानुपाववर्णसमभिव्याहारस्य पदस्य वाचकता सिध्यति प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकं वर्णानामर्थबोधकत्वे तु भाति पदिकलापरो
नलोपः शालिपदिकानस्य स्यादि निर्थत्वं स्यान्नित्यादेन लोपापत्तेश्च एत उत्तरमवर्ण एव वाचक इत्याहि धान्यो अपीसव्य इत्यत्र त्व मानानाभावात् सर्वत्र
देवर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतचरमवर्णस्योपीजनने सहकारित्वात्तिर्लोचोऽद्वारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटस्यादिनामतां गरहूषणपोक्त नामोल्लि
वनेत्याराम्नुत्वमनतं हविकोन्नरमकारेच्छाश्लो [illegible] प्य [illegible] चिमा [illegible] हितिदिके स्वमितिनेपदमितिपारिभाषि
कपदस्य वाचकत्वस्यैकत्वमतमाह ॥ ९ ॥ व्देनेनादेशपदानि [illegible] स्थाप्नि वर्तनकाले [illegible] इत्यपि [illegible] पदे व्देनेनाद्योहे इति

Left margin notes:
ना ॥ आदिर्दर्शादीनाम् ।
नैयायिकादीनाम् ॥ ३
अपभ्रंशादिलिङ्गेदेनं लङ्कृ ॥ ५
आदेशाः ॥ ६
निरनभ्यासाः ॥ ७
लकारस्य सिद्धः
पचमानेऽपि चनत् ॥

Right margin notes:
नुसरा यजन कानकत्वे विरत्तिपत्ते
नहेदेशेष्वन्नस्य किंनेर्न ॥
लेयानाचक्त्वादेशेपू ॥ नकात्वेष्टिप्र व्यकौदीदेशिते पाक्षदिंकोणेदीं नानुपिषकर्त्रति

वै. भू. सा. वाक्यस्फोटनिरूपणम् —

कृतिर्नेति प्रत्ययोर्वृत्त्यन्तर्भावे निष्पन्नत्वे तद्विभागस्य सर्वसम्मतत्वादित्यादि वाक्ये विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमिति तात्पर्यं वैयाकरणोक्तविभागः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा वृत्तिरिति समुदायस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वाद्विभागः संभवतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्यय

रूपतात्पर्यस्थापितत्वात् ॥ इत्येवं त्यादिरूपाच्च वाक्यस्फोटसिद्धिरिति विशिष्टार्थबोधकत्वाद्वा स्पष्टं पदे ५ लक्षणं चक्षुरादिभिरिति । इदं च

विशेष्यस्यापि पदयोरेव पूर्वाचार्याणां मते पदे न तत्र विभागः संभवति तथा च वाक्ये प्रकृतिप्रत्ययविभागे पि समुदायस्य ज्ञानाद्बोधः समुदायेन प्रत्यक्षीकृता शक्तिः

पदे च प्रकृतिप्रत्यये पृथग्विशिष्टा ज्ञायमाने पि समुदायस्य वाचकत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थं विनापि वस्तुतः पदैः पदार्थबोधकत्वे वाक्यार्थबोध इति पदार्थ

शक्तिः पदे त्रिविधा वाक्यार्थशक्तिर्वा केवलं पदे पदस्फोटो वाक्यस्फोटोऽवस्थितो ग्रन्थस्थापाठः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति सादृश्यं तत्र इति वाक्यस्थापि बो

धप्रसंगः वृत्तमानुपूर्व्यन्तरे पदार्थानामनुपस्थितौ समस्तपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाद्वैषयिकत्वे कर्मकर्मानयनमिति बोधे तदर्थकपातिपदिकोत्तरकर्मत्व वाच

कविभक्तेर्लोपादानो सतत्राख्याततसमभिव्याहारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञाने बोधात्र ज्ञानमपि हेतुरिति चेन्न हि सिद्धो वाक्यस्फोटः इदादि

पदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तितानतां कार्यकारणभावसिद्ध विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहारश्च वाक्यविशेषबोधकतारूपवाक्यशक्तिता

सापि हेतुत्वकल्पना दर्पणस्थपकत्वानविषयताहेतु ज्ञानकारणत्वसिद्धपाक्तित्वात् युक्तं चैतत् विषयता संबन्धेन शाब्दबोधमात्रे हेतुतावत् हेतुत्वे

होवेन हेतत्व सिद्धेः तिवेचिते चैतन्निरूपणे नचवाक्यार्थस्य सर्वत्र लक्षणं पर्यन्तरं शक्तिग्रहस्याभावात् ग्रन्थे इति वाक्यस्येति शेषः वाक्यस्य वाक्यार्थे विशि

ष्टशक्तिस्फुरणं चेत्तर्हि पदेऽपि समम पदस्य वाच्यांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्रूपसंभवस्तुल्य इत्यर्थः यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञातान्वयबोधे वाक्यार्थं

पद्युज्यते इति क्रमशक्तिवादस्तदा नमनापि वाक्यशक्तिरज्ञाते वोपयुज्यत इति वाराभ्युपगमस्तुल्य इति भावः ननु वृत्त्यवच्छेदेन पदप्रतीतमनसा पदार्थबाह्यार्थे

पिलक्ष्य हेतुत्वे चेन्नत्वमिति ॥ लक्षणं हिति लक्ष्ये वृत्तेर्लक्षणमनुक्तस्य ग्रहे मृषिः पदपदेतरं बोध्यं पदे पि लक्षणात्तद्धक्ष्ये नये न लक्षणेति शेषः वस्तुत

स्तुसमुदितार्थविशिष्टवाक्यस्येव पर्यन्ततः लक्ष्या कोको पाप्यापरं प्रमेयं केवलं हेतुरिति बोध्यम् ५ यथमेव मीमांसकानां नैयायिकानां च देशिनां च गणनिरासः सर्वत्रैव हि

वाक्यार्थे लक्षणपदवेति यो विदुः आहारो पीत्यस्यैव वाक्यं लक्षणायाः प्रहेतुरितम् ६ आहारेति नवदृष्टयापि बोधितसंप्रतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम् ६ अत्र वृत्ति न

स्त्रस्पत्वपक्षे प्रमनुपपन्नम् ॥ ३ सन्नेदमिव्यत्र वर्णे कलासमवेतवर्णसमूहरूपपदस्थानामभवात् तच्चसत्तां समूहरूपवाक्यस्थानां संभवश्चेति चेन्न उभयवर्ण

त्समये तस्मिन्नव्यवहितोच्चरितवर्णे बन्ध्ये तत्पूर्ववर्णेऽवस्थानं तदुत्तरप्रमाणकाले ऽनुपस्थितविशिष्टवर्णवत्तनसिद्धत्वे ऽस्मिन्नाशे वाक्यं हेतुरिति पदवत्तस्येव

वाक्यस्यापि सिद्धत्वात् ६ इदानीमखण्डशक्तिपदमाह ॥ पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ७ पदे न वर्णा

दोनवर्णाः नाम वर्णसमूहः पदमिति शेषः इत्यन्वयाजेन्नाह वर्णेष्विति एकारैकारवलकार क्षकारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि न यानेत्यर्थः कुचिदिवर्णे ते व

पाठः एवं चाप्याह वाक्यादिति पदानामत्यन्तं प्रविवेको भेदो नास्तीत्यर्थः अयं भावः शाब्दपदं वाक्यं वा एकमेव न तु वर्णसमूहः अन्यथा वर्णकल्पने मानाभावात्

न तत्र वर्णस्यापि तु केवलाभिमतवाचकसंयोगनित्यत्वं तत्र बलेजनकतायाः ग्रजकतायाश्चावच्छेदकत्वं जातिसमानायैव ककारोगकारश्च्यादिप्रतीतिर्वेलक्षण्यसंभवात्

स्वच्छिमानन्ता गादिवाणि वर्णसाशेषतत्रेऽक्ष्यकं देवताधिकरणे तद्वर्णवाणुप्रयोगपवत्वाचकोऽपि किं नस्यादिति वाच्यम् प्रयत्नोपलभ्यमानककाराद्ये

वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तथा च वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या नदेवदेवदत्तदेवेदं वाक्यं संधिकारादिनिशनीयाचस्फोटः एवं सिद्धान्ते परिशेषिणांदोगकार्यैक

रवर्णानदीयत्तिरेकेण स्फोटानन्तर्भवोऽयमानव्यर्णानामवाचकत्वमात्रिकमात्रम् तेषां स्फोटान्तिरिक्तमाभावात् पञ्चवर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोध

ग्रहः समुदायस्य कल्पनामात्रत्वात् सम्बन्धेनाप्यसंगतो दाशानमसंभावादेव एवं च वर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकारेण कदाचनलक्षणरूपसकत्वाननं

कारादिना

वर्णमुद्दिश्य = ध्वन्यनुगतत्वाकारादित्वेनोपपत्तिः सर्वंउ स्फोटनिरूपणं चतुर्थं

भवतु नामरेखः अशब्दाजनकदीर्घीनादिसाधारणस्य तिशसंगइति स्फोटएववाचक इति नादोऽभिव्यंग्यो वाचक इति केयटः तेनवर्णपदवाक्यानि संभवस्योपपादितत्वात् व
र्णानां प्रत्येकं व्यंजकत्वं समुदितानां वेति विकल्पग्रासाच्च ननु वर्णमात्रेप्येषदोषः न तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यंजकत्वं समुदितानां वेति वि
कल्पस्य संभवादिति चेदुच्यते प्रत्येकमेव वायुसंयोगाश्चाभिव्यंजकाः परंतु केचिद् अल्पत्वेन केचिद्दीर्घत्वेन केचिद्विसर्गत्वेनेत्यनेकैः प्रकारैरत एव वर्णानां नदति
रेकाल्पीकातोऽप्युपपद्यते एवं चाल्पत्वबहित्वेनानारत्वसंभवत्वे न वर्णैकारेकारे गृह्यते इत्याहुः पदस्थानकारणतायाश्च विवाक्षत्र यदेवं तत्र बहितो नरत्वं स्वज्ञानाधि
करणताप्रयोजकत्वज्ञानविषयत्वं वाच्यम् अतएव वर्णमालानां न स्फोटानविषयत्वं नानुपदेभ्यादिनैयायिकहस्ते नाप्यवधारः एवंच कास्त्विहदोषेण एतेनप
र्यायस्थले घटकलशस्फोटो नानात्वापातः हस्तिकत्वकलशपदादौ धप्रसंगात् न च नत्वस्य योग्यानिव्यक्तेः शक्तिग्रहत्वं सर्वपर्यायत्वं बलेन प
दीहत्वरितिवाच्यम् एवं च श्रुतिपर्यायेषु शक्तिग्रहरूपाभावे ननु नस्फुयोगशक्तिग्रहहेतुतायाश्चिनत्वात् तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैवहेतुत्वेनाहेवा
च्च सम्यक्प्रातस्याद्याभिव्यक्तेर्मानेशक्तिग्रहत्वे ननु नैः तिगौरवात् नहि तीयेः अनंतपदार्थानां नैव शक्तिग्रहवापेक्षत्वं सर्ववर्णेषु शक्तिकल्पनस्थले
तुल्यादिति परिमलोक्तमपास्तम् पर्यायेषु नैकशक्तिस्वीकारस्य सर्वैः सिद्धत्वात् न एव हेतुकानुपपत्तेः शक्त्युपपादनादितिदिक् शब्दैकत्वे तु नवर्णमाला
यां पदमितिप्रतीतेः वर्णातिरिक्तपदस्फोटः स्वस्याकरणालातिरिक्तवादासिद्धेः संगच्छते अतिप्रतिपादितम् नन्वेवं शाब्दाभासाप्रसंगः पदस्यात्वैवतत्त्वा
त्र प्रात्मस्थचमहतिमत याभावपदस्युत्पादनमान्यार्थत्वाहिमाकांसमुत्थनं पुन्यकोषादिवत्सर्वाकल्पनैषासमाश्रिता उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपाया
स्वव्यवस्थिताः ८ उपेयप्रतिपत्त्यर्थे नालपः अयंभावः भूयुत्वल्पाप्राणमनोविज्ञानं नत्वात्मकको पंचकयुक्तस्वनेष्वब्रूवासेपनाय एव
प्रकृतिप्रत्ययादिसुत्पादनेनास्तवस्फोटस्युत्पादनायेति ननु स्फोटस्याखण्डत्वेन तेषिवो पसमवाप्रदासुंतरुपायस्य तत्राह उपायाइति उपायस्योपायेन
रात्रूपकत्वात् तथाच व्याकरणाभ्यासजन्यत्वानेदं जातकल्पनेन मेवजन्यमिति शार्थे स्मरणे वेदान्तजन्यमिवब्रह्मज्ञाने तस्य च हानस्य प्रज्ञाहीनामन्तःक
रणशुद्धिविवशारीरादिशुद्धात्रुपयोगः साक्षात्परंपरया वा सर्गमोक्षादिहेतुत्वे च ननु वाक्यपदीये तेहारमपवर्गस्य चाष्टानां चिकित्सितमयु
विंसर्वविद्यानामपि विद्यप्रकाशात् इदमाद्यपदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् इयं सा मोक्षमाणानामजिह्माराजपद्धतिः अत्रालीनविपर्यासः के व
लामत्रुपश्यतीति नचालीकत्वग्रहतिमत्वयकल्पनया कथं बालस्य स्फोटबोधः तस्यालीकत्वासिद्धेर्वैरव्यमाणत्वात् एवं रेखागवयन्यायश्चादित्याह स्व
ते ननु स्फोटस्य तुल्यजातीनां चूनिस्पनयाककारउमग्रहतिनस्यात् वायुसंयोगनिष्ठस्फोटेभावे कोदिप्रतीतीनामपूर्णतापत्तिः सत्याह कालिना नाद्यपा
भिव्यक्तिकृतेत्विपरोरपि स्वरैदेवशापिप्राप्यमेयवर्णभ्यो न्यसमन्वते ९ सीकारस्य नपाहि स्वरैदेवोपयेति भ्रान्तिः अन्तिविनायासिहसंग्रहः उदात्तत्वादिन
वर्णानि ह नत्वनिस्पत्वादेकत्वाच्च तेजस पचायमितिप्रपनितानात् नचगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभाववति हिंवयेः वाक्यप्राधेस्यातिभासमानस्य
विनावाधकं प्रागायोगात् नेत्वत्वप्रतीतिर्विधिकार्गासज्ञस्तिसत्त्वरूपायाउस्मेत्तुले स्वयंभवविरूद्धत्वात् अत एव वर्णैस्त्राद्युपनीतिप्रत्ययो
शब्दप्रयोगः नतस्माद्यतीतिप्रत्ययो यवंन्तरस्य उच्चरितत्वे चलात्वात् सयोगादिजन्यामिथ्यकिविशिष्टत्वम् किंवयनकध्वनिनिष्ठोयन्याहेः परंपरायावर्णानिष्ठु
अपतिप्रतीतिः वेनाप्युपपन्ने नंसातिरिक्तवर्णसाधिकोपरंपरयावर्णन्नित्वाभ्युपगमाच्च नभ्रमत्वं साक्षात्संवंधांशोभ्रमइत्यवच्छेद्युते नदपिमोयमितित्वस्मभेद
अनेकनवर्णे योनवभ्रमनवनत्वंपरं नममातिरिक्तवर्णनम्रागभावप्रसकल्पनानेतिलाघवमतिरिच्यते न च वर्णस्यलेध्वतिसत्त्वेमानाभावं स्फाउमान्यापांवादं
भावेन तदसंभवश्चेति वाच्यम् ककारायुच्चारणस्य [illegible] पाते वर्णाद्यभ्यने ध्वन्युश भेषदशनाजिह्मा मिलानज वायुकेठ सं
योगादेर्हितिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णाभिव्यक्त्युतुतेपिस [illegible] अभ्यक्तिवल्यकभाव कल्पना [illegible] मा तिकास्पादि विशेषं वर्ण विपरीतप
त्वदावर्णांतनासइहीकारात् धुतिज [illegible] [illegible] कारणत्वं नायमानेषु [illegible] कसामग्र्याः प्रतित्यक्तत्वकल्पनाधन्याःकल्पनप्रयुक्त
वर्णस्य [illegible] रतयमानि = \

तनचायुक्तयो गाध्वनकत्वादिम स्फोट) कायकस श्रीस्फोटहनिस्पत्र त्पनेमानाभावा = स्फोट =

प्रतिपर्यायभि न्नस्फोटानां = सर्वगुणनिष्पन्न वर्णव्यंजनशैव स्वेषकारेः स्फ तद्वादिनाः =

स्फोट = बोधकत्वाद्वे

स्वस्य जन्म वर्षीर्ददर्क ... नाद्यस्वलक्षणा = श्रीहितस्य =

कत्वादीनां = उदात्तत्वादि = तित्वत्वमेकत्वच =

मनसा = उदकाण्डादि = जाते =

गत्वादिवर्णभिन्न = नदेवोवधप्रतिप्रत्य

उदात्तादि = स्वाश्रयध्वनि वस्तुत्वरूपा =

शब्दप्रयोगः = अपतिप्रतीतिः = अनेकनवर्णे =

एवं चोन्नमादिप्रतीतीनां नम्रमात्वस्यैव निर्वाहः परे त्वाभिव्यंजकभेदेन तत्तत्प्रतीतिरिति आहुः । तथैव वर्णस्फोटः ॥ जातिस्फोटमाह शक्त
त्वंचपक्षे तेन नेत्रोपवर्णितत्प्रत्ययम् अंकुराधिकोवामेदोत्तुवर्णानामस्मन्दैवत ॥ अयं भावः वर्णास्त्वावदावश्यकाः उक्तरीत्यासोयंगकारइतिवत्
दीर्घगकारः श्रुतः सोयं हकारइत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोयं नहकारइत्यनापत्तेश्च किंचस्फोटेगत्वाद्यभ्युपेयं नवा आद्ये तद्वर्णकारेस्तु
वर्णानित्यत्वादिभिरतिरिक्तत्वानंगीकारात् तथात्वानतिरिक्तस्फोटकल्पनएवगौरवम् अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः वायुसंयोगवृत्तिधर्मविशे
षविरोधे ज्ञातमपि दोषस्तथापि तव प्रतीतेर्नाबाधकत्वमत्वात् स्फुटतार ग्रस्तवावायुसंयोगत्वगकारोपि तेस्यातीन्द्रियत्वं दोषइति चेद्वर्णेवत्
पपत्तेरितिकृतंस्फोटेन तस्मात्नित्यवर्णाः परंतु नवाचकाः गौरवात् अर्थाकृत्याधिकरणन्यायेन जातेरेववाच्यत्वेवाचकत्वस्यापि तुल्यत्वात् इदम्
पदमित्यनुगतप्रतीत्योपस्थितिर्वाच्यत्वेन तत्तत्पदत्वाद्यवच्छेदकत्वेनाभवजातिविशेषस्यावश्यकल्पनात् नचैववर्णानुपूर्वीवैशिष्ट्यत्ववत्
कृतवर्णानिर्वाहः ह्रस्वत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टसत्वाकाशवृत्तित्वात्मिथ्याप्यासिद्धापत्तेः तस्मात्साजातिरेववाचिकानानात्वमनुनतद्वच्छेदिकावेति नुन
सरोटस्सत्वात्वात्संप्रत्ययोः सत्तादयो बोधभेदेन स्यादित्यतस्माह औपाधिकोवेति वाचये उपाधिरानुप्रतीतेरजातिविशेषाभिव्यंजिकेतिभेदः कात्यौर्णोभ
तद्वानत्वेतिना निर्णयसंगतिभावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्येहेतुमाह वर्णानामिति तत्तज्जातेः अत्यकवर्णोपिसत्वात्मकेवाचकत्वेनोपाधिस्तत्
आह अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिस्फोटइतिस्मृता कैश्चिद्व्यक्तयएवास्याध्वनित्वेनप्रकल्पिताः ॥ अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यंग्याजातिःस्फोट
इतिस्मृता योग्यापितया बोधिकेतियावत् पदेनस्फोटस्यैकत्वात्सर्वेदाबोधापत्तिरितिपरास्तम् अयं भावः यद्यपि वर्णस्फोटपक्षेकश्चित्तदोषोस्तित
यापि पदवाक्यपक्षयोस्तत्वेनस्थावाप्तजातितस्यपरिग्राहकमानसिद्धत्वादिति कैश्चिद्व्यक्तयोध्वनयएवध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयतेइति
भावः उक्तंहिकाव्यप्रकाशे बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यंजकस्यशब्दस्यध्वनिरितिव्यवहारः कृतइति ॥ ननुकासाजातिस्तत्रा
ह सत्यासत्यौतुयौभागौप्रतिभावंव्यवस्थितौ सत्यंयत्तत्रसाजातिरसत्याव्यक्तयोमताः ॥ प्रतिभावंप्रतिपदार्थंसत्यासोजातिरसत्यासावपर्यत
व्यक्तिविशिष्टवत्वजातिरितिभावः उक्तंचकैयटेन असत्योपाधिवच्छिन्नंसत्यंब्रह्मवाच्यमितिब्रह्मतत्वमेवशब्दस्वरूपतयाभातीतिचकैयटः
थैनेति ब्रह्मदर्शनेचगोत्वादिजातेरसत्वादनित्यत्वम् आत्मैवेदंसर्वमितिश्रुतिवचनादितिकैयटः सं(ग)च्छताम् अविद्यायाविषयकोधर्मविशे
षोवैतिपर्यात्मस्वादाये निद्रहृद्यम् तमेवसंस्थाप्रत्यूयति इत्यंतिकृष्णमालापदत्वात्वंनिरंजनम् ब्रह्मैवेमवरंप्राकृतत्वमेवर्णानामे
नमः ॥ अयंभावः नामरूपव्याकरवाणीतिश्रुतिसिद्धात्मयोस्तयोः तत्रनामैवनामपि तदेवतत्वप्रकियाशास्त्रविद्याविजृंभणमात्र
म् उक्तंचवाक्यपदीये शास्त्रेषुप्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते समारम्भस्तुभावानामनादिब्रह्मशाश्वतमितिब्रह्मैवेवनेनात्मयंप्रपञ्चःस्वयंज्यो
तिसमेवभान्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतिसिद्धंसर्वप्रकाशकत्वमस्यस्फुटवर्णोस्यादितिस्फोटइतियोगिकंस्फोटशब्दाभि
धेयत्वंसस्यति निर्विघ्नप्रचयायास्मत्कुलनतिरप्यमोह तमेवस्फुरन्तमनेनभवति अशेषभफलदातारमपिसर्वेश्वरंगुरुम् श्रीमद्भूषणसारे
णभूषयशेषभूषणम् ॥ इतिश्रीमदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणरंगोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टकृतेवैयाकरणभूषणसारेस्फो
टवादः ॥ शिवमस्तु

धर्मिग्राहकेतिधर्मीजातिस्तद्ग्राहकंमानंपदस्यवाक्यस्यचवाचकत्वानुपपत्तिरतिसिद्धत्वादित्यर्थः प्रत्येकवर्णेविश्रान्तजातेर्वाचक
त्वस्यवर्णस्फोटकल्पेक्रूदृष्टएवनानेनासंभवानुपपत्तेःपदवाक्यवाचकत्वमानासाजातिर्दिष्टेप्रत्येकवर्णविश्रान्तसाजातिसिद्धिरेवनस्यात्तद्वाचकत्वा
नुपपत्तेरपरिहारादतस्तत्साधकमेवतत्स्वीकृत्यसाधकमितिभावः ॥ १३
जाति ॥ जातेर्वासत्यत्वमिति

१५